3 1761 05504590 0

Doroshenko, Dmytro
Moi spomyny pro nedavnie
-mynule (1914-1918)

DK
508
.83
D6A32
1923
CH.3
C.1
ROBA

FROM THE
LIBRARY OF
Omelan and Alexandra Tarnavskyj

Presented to the
LIBRARY
UNIVERSITY
OF TORONTO

by the
CHAIR OF
UKRAINIAN
STUDIES

ДМИТРО ДОРОШЕНКО.

Мої спомини про недавнє-минуле

Частина третя.

Доба Гетьманщини (1918).

ЛЬВІВ, 1923.
ВИДАВНИЦТВО „ЧЕРВОНА КАЛИНА".

ЗМІСТ.

Стор.

I. Міністерство Закордонних Справ Української Держави. Українське дипльоматичне представництво в Німеччині, Австро-Угорщині, Болгарії й Туреччині 3

II. Українські дипльоматичні представники в Фінляндії, Швайцарії, Польщі, Румунії і Швеції. Місії до Анґлії й Франції. Українські консульства за кордоном. Дипльоматичний корпус у Київі 13

III. Закордонна політика Української Держави. Відносини до Центральних Держав. Переговори про мир з совітською Росією. Чому вони не дійшли до кінця . . 17

IV. Наші відносини з Доном. Кубанська справа. Питання про Бесарабію. Крим. Холмщина. Поліське староство . 28

V. Справа анульовання таємного договору про поділ Галичини 43

VI. Кабінет Ф. А. Лизогуба. Його персональний склад. Внутрішня політика. Питання про »карні відділи«. Українці »свідомі« й »несвідомі« 49

VII. Торговельно-економічні відносини з Німеччиною та Австро-Угорщиною. Формування української армії. Земельна справа. Внутрішній курс. Справа з арештом Винниченка й Петлюри 62

VIII. Справа реорґанізації кабінета міністрів і вступу до нього національних українських діячів 72

IX. Відкриття Державного Українського Університета в Київі. Заходи коло розвитку національної культури . . 82

X. Моя подорож до Німеччини. Українське посольство в Берліні. Офіціяльні знайомства і стрічі. Німецька революція 88

XI. Через революційну Німеччину до Швайцарії. Берн. Трівожні звістки з України 100

XII. Я рішаю вертатись на Україну. Нова орієнтація берлінського посольства. Подорож на Україну. Між Рівним і Голобами. Повстанці. Поворот до Київа . . 106

XIII. Київ під Директорією 116

ДМИТРО ДОРОШЕНКО.

Мої спомини про недавнє-минуле

Частина третя.

Доба Гетьманщини (1918).

ЛЬВІВ, 1923.
ВИДАВНИЦТВО „ЧЕРВОНА КАЛИНА“.

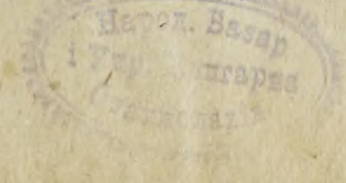

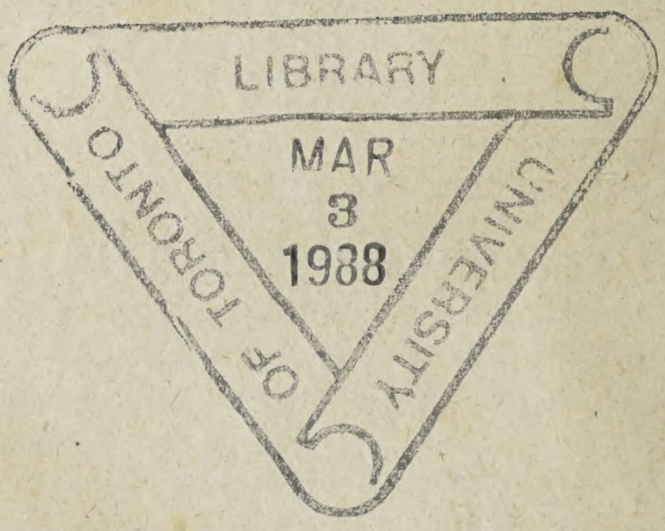

З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА.

I.

Міністерство Закордонних Справ Української Держави. Українське дипльоматичне представництво в Німеччині, Австро-Угорщині, Болгарії й Туреччині.

20 травня 1918 року я приступив до виконання обовязків керуючого Міністерством Закордонних Справ Української Держави. До цього часу ці обовязки виконував М. П. Василенко, що одночасно був і міністром Народньої Освіти. Він на швидку руку здав мені біжучі справи, сам поспішаючи віддатися справам народньої освіти. Я почав знайомитися з персоналом, серед котрого було чимало моїх товаришів по недавній службі в Галичині.

Міністерство Закордонних Справ містилося в прегарному палаццо Терещенків на вулиці, що так і називалася Терещенківською. Помешкання було дуже показне, чудово умебльоване, але воно зовсім не надавалося для канцелярій; дуже скоро прийшлося шукати нового помешкання, щоб перевести туди консульський відділ і деякі частини канцелярії. Ціле міністерство складалося з одного департаменту, директором якого був К. В. Лоський, мій недавній співробітник по Галицько-Буковинському Комісаріяту. Урядовців було небогато, службова практика тільки ще вироблялася. Міністерство, як і всі наші інституції, було дуже молоде, а тут іще йому довелося перебути кризу підчас зміни форми державного ладу. М. П. Василенко, заставши спадщину по Любинському в доволі хаотичному стані, не встиг запровадити якихсь ширших змін, тай й не дуже про це дбав, дивлячись на своє керування міністерством, як на тимчасове. З радників міністерства я застав лише одного проф. О. О. Ейхельмана. Инші, попризначувані ще Любинським зпоміж його партійних товаришів, не являлися на службу. Довелося думати про закликання нового персоналу й про реорганізацію цілої служби в міністерстві. Ця реорганізація відбулася на протязі перших двох місяців мого урядування.

Перш за все було переведено поділ міністерства на два департаменти: загальний і департамент чужоземних зносин. На чолі першого залишився К. В. Лоський (віце-директором призначено В. Я. Оренчука, галичанина), на чолі другого став А. І. Яковлев, бувший посол за Центральної

Ради в Австро-Угорщині, а віце-директором — Микола Левицький, бувший посол до Туреччини. На радників міністерства запрошено було Ол. Я. Шульгина, б. міністра часів Центральної Ради, Ів. Ігн. Красковського, Ол. М. Карпінського (теперішній сенатор у Польщі) і М. А. Славинського. З них Красковський та Карпінський були перед тим товаришами міністра внутрішніх справ в кабінетах Винниченка й Голубовича. На посаду начальника новосформованої канцелярії міністра запрошено І. І. Мірного, бувшого Генерального Писаря в кабінеті Винниченка. Таким побитом усі головні посади в центральних установах міністерства були обсаджені українськими діячами і високими урядовцями з часів попереднього правительства. Розуміється, що й всі низші посади заміщалися майже без виїмку українцями національного напрямку. Вже в кінці літа я запросив на посаду радника міністерства д-ра Л. Цегельського; він дістав згоду на заміщення цієї посади з боку української парляментарної репрезентації в Австрії, так само згодився на його призначення й Гетьман, якому я представив особисто д-ра Цегельського. Та він не встиг заняти цієї посади через бурхливі події, що настали в осени.

Складніще стояла справа з закордонним нашим представництвом. Уряд Центральної Ради встиг вислати дипльоматичних представників до Німеччини (Ол. Севрюка), Австро-Угорщини (А. Яковлева), Туреччини (Мик. Левицького) і Румунії (Мик. Галаґана). Після перевороту Севрюк чи сам подався до димісії, чи був усунутий розпорядком Василенка — добре не пригадую, але памятаю, що його вже в Берліні не було, коли я вступив до міністерства. Що до инших послів, то ще ніякого рішення що-до їх не було винесено, я ж гадав, що нема потреби їх зміщувати і одержав від Гетьмана згоду на те, щоб вони залишились на своїх постах. Але залишитися не довелося з них нікому. З Яковлевим вийшла така історія. Його співробітники по місії пп. Б. і К., приїхавши до Київа, розпустили про нього чутку, ніби він пє-гуляє у Відні в ріжному невідповідному товаристві й цим понижує гідність посла. Це була брехня, але вона почала ширитись і ґраф Форґач за столом у Гетьмана з єхидною усмішкою розповідав про те, як бавиться український посол у Відні. Я заперечував ці чутки, знаючи Яковлева особисто й недовіряючи вигадкам про нього, але залишатися у Відні йому було незручно. Я викликав його до Київа й запропонував йому посаду директора департамента чужоземних зносин. Він згодився і тільки прохав залишити його на якийсь час у Відні, поки приїде новий посол на його місце. На пост посла Української Держави у Відні було запрошено Вячеслава Казимировича Липинського. М. Левицький та М. Галаґан повернулись до Київа,

але на мою пропозицію залишитися на своїх посадах заявили, що їх партія (соціяль-демократична) заборонила своїм членам займати в гетьманському уряді відповідальні посади. Через деякий час М. Левицький явився в міністерство і сам прохав якої-небудь посади. Йому було предложено посаду віце-директора департамента чужоземних зносин і він її узяв.

Окремо стояло питання про посаду товариша міністра. Коли я вступив до кабінета, на цій посаді вже був Ол. Ол. Палтов. Я не знав його раніще особисто, хоч він в один час зі мною служив у Чернівцях на посаді юрисконсульта управи галицько-буковинських залізниць. Від декого я чув, вже по своїм вступі до міністерства, негативні відзиви про Палтова. Але я знав, що наші люде взагалі дуже скорі на присуди і не звикли ставитись обережно до чужої репутації; через те всі чутки, які мені переказувано, я приймав з певною резервою. Та проте я заявив Гетьманові, що хотів би мати товаришем міністра когось із людей мені ближчих. Гетьман мене заспокоїв, запевнивши, що Палтов не буде робити мені ніяких перешкод або труднощів, що він взагалі дуже корисна людина і що згодом, коли я настоюю, його можна буде забрати з міністерства. Але скоро я сам переконався, що справді — Палтов не тільки нічим мені не заважав, але, навпаки, був дуже корисний: це була дуже розумна, здібна й енергійна людина, яка уміла знайтися в усяких обставинах і поводилась з великим тактом. Ніхто краще не надавався, як Палтов, для полагодження всяких непорозумінь, особливо з німцями, а ці непорозуміння виникали раз-у-раз; добитись чого-небудь, вияснити якусь заплутану справу, скласти якийсь документ, до всього цього Палтов надавався як найкраще і справді при гетьманському дворі був дуже потрібною людиною й розумним порадником. За короткий час між нами установилося таке порозуміння, що він залишатиметься при дворі Гетьмана, формально займаючи посаду помішника державного секретаря, і держатиме мене в курсі всіх відносин, які торкаються наших справ з німцями і взагалі всього, що діялось при гетьманському дворі і мало стосунок до закордонних справ, і виконуватиме ріжні доручення при переговорах з бар. Мумом, гр. Форгачем та ин. чужоземними представниками. Палтов був завзятий український самостійник і твердо вів самостійницьку лінію. Я не можу сказати — з яких мотивів, чи це було таке його переконання, чи це був інтерес карієри й особистої вигоди, але, зірвавши з російськими кругами й спаливши за собою кораблі, він вірно й совісно працював на українській державній службі, піддержуючи завжди всі домагання що-до строго національного курса. Працювати з ним було легко й приємно. Цей чужинець (росіянин), що став на українську службу й звязав свою долю з долею

української держави, був для неї корисним придбанням, далеко цінніщим, ніж богато пізніщих „фаховців“, що опинились на українській службі по упадку гетьманського правління.

Одним з перших моїх завдань по міністерству було обсадження наших представництв в тих державах, з якими вже було вступлено в дипльоматичні відносини, одже в Німеччині, Австро-Угорщині, Болгарії й Туреччині. Відносини до Німеччини були в літку 1918 року основним питанням не тільки нашої закордонної політики, але й питанням самого нашого істнування, як держави. Цей стан залежности від Німеччини був утворений фактом присутности на українській території кількасот тисячної нїмецької й австро-угорської армії, що прийшла до нас по хліб. Одже справа повільного, без потрясень, виходу з цього стану залежности від чужої військової сили, не пориваючи добрих відносин з державами, що цю силу як допомогу і порятунок до нас вислали, — це було віссю нашої політики. Як уже мені не раз доводилось про це писати, завданням нашим було, опіраючись на Німеччину для свого внутрішнього скріплення й консолідації сил — яко мога швидче й легче вийти зпід її опіки, емансипуватися від німецького впливу, добути собі повну свободу рухів, а особливо — як найшвидче визволитись від військової допомоги Австро-Угорщини. Німці мабуть розуміли наші стремління і тому старались яко мога довше тримати нас в залежному стані, не даючи нам скріпити свою територію, а головне — формувати армію. І тільки поволі, вже в кінці літа, коли позначилися явні неуспіхи німецьких армій на західному фронті, почали німці робити нам уступки й не чинити перешкод в утворенню армії.

При таких обставинах заміщення посади посла Української Держави в Берліні людиною авторитетною, яка-б зуміла завоювати собі становище й повагу, — було ділом надзвичайної ваги. Нам треба було за всяку ціну перенести центр ваги у наших відносинах з німцями з Київа до Берліна й емансипуватись від впливів німецьких військових та цивільних представників у Київі. Кілька слів про цих представників. Головнокомандуючим військовою німецькою силою був фельдмаршал Айхгорн, людина сама по собі доволі симпатична, тип вояка, відвертого й простолінійного. Але фактично „політику“ провадив не сам Айхгорн, а шеф його штабу, генерал Гренер, дуже талановита й здібна людина, але без особливо твердих принціпів, дуже дбайлива за свою карієру. Зараз же по перевороті в Німеччині в падолисті 1918 р. Гренер став міністром шляхів і вдержує за собою цю посаду аж досі при всіх змінах кабінетів.

На Україну дивився Гренер (як і всі взагалі німецькі представники на Україні) не з погляду якихось широких

і далекосяглих політичних плянів і комбінацій, а просто як на часовий епізод, що має виключно стратеґічне значіння. До українців і до українських політичних діячів ставився Ґренер з ледви укритим призирством. Але в Ґренері це можна було пояснити, коли не вибачити, звичайною для пруського солдата ідеольоґією й психольоґією, а його часами грубе поводження, — було властивим і звичайним для пруського ґенерала поводженням з усіма не-німцями й не-військовими. Але мало чим відбігли від Ґренера й цивільні представники: посол барон Мум і радник ґраф Беркен. Звичайно буває, що до якоїсь країни посилають послом чоловіка, що чимсь звязаний з цим краєм, знає його, має якесь відношення до політики, якої додержується звичайно держава, що його посилає, до цієї країни. Але тут німецький уряд мов навмисне вислав до Київа людей, що не мали про Україну ніякісінького поняття, не цікавились нею й дивились на справу української державности звисока. Мум, як людина стара й бувала, ще якось умів себе держати. Але ґраф Беркен у своїм поводженні доходив просто до нечемности й нахабства. Між иншим, усі скарги на ріжні надужиття й насильства з боку німецьких військ над українським населенням ішли через наше міністерство закордонних справ. У нас збірались усі матеріяли про такі випадки і потім пересилались до німецького посольства з припискою від міністерства, що ми мовляв звертаємо увагу німецького правительства на такі й такі факти й просимо вжити заходів для покарання винних і задоволення претензій через заподіяні шкоди. Це була звичайна річ і про такі справи провадилася спокійна канцелярійна переписка. Аж ось Беркен, заміняючи якось Мума, шле нам дуже грубого і зухвалого листа, заявляючи, що як то ми можемо вигадувати такі наклепи на німецьке військо, котре нас врятувало, а тепер обороняє. Міністерство відповіло стримано, але підкреслило, що захування добрих відносин між українським населенням і німецьким союзним військом лежить в інтересі не тільки нашого населення, але також і німецького війська. Скоро по тому повернувся Мум, і Палтов уладнав інцідент.

Мушу зазначити, що моє призначення на посаду керуючого міністерством дуже стурбовало німців. Як тільки Ф. А. Лизогуб зробив мені першу пропозицію, зараз же до Гетьмана прибіг ґраф Альвенслебен (представник німецького уряду при особі Гетьмана) і „як особистої послуги“ німцям прохав не призначати мене. Далі мені довелося мати розмову з Мумом і впевняти його, що я зовсім не думаю вести якоїсь спеціяльно ворожої до Німеччини політики. Але ще місяць пізніще Мум скаржився якось Ол. Ф. Скоропису, що я „роблю йому труднощі“. Певна річ, що тут грала ролю пущена кимось чутка про моє ніби „австрофіль-

ство“: очевидно моя діяльність в Галичині в певних кругах оцінювалась як прояв „австрофільства“, тоді як „Новоє Время“ поясняло цю саму діяльність моїм начеб то „германофільством“. Це свідчить про те, як взагалі легко і без усякої підстави чіпляють людям етикетки ріжного „фільства“ або „фобства“. Але, що моя робота в Галичині розумілась самими австрійцями як результат моїх ніби-то австрійських симпатій (!), я побачив між иншим з того, що на першій порі, ще в квітні, перед переворотом, до мене заїхав перший з візитом австрійський військовий аґент майор Флейшман, наговорив мені купу компліментів, і потім якийсь час австріяки робили мені дуже приємні міни, поки не побачили фактично, що в своїх відносинах я кермуюся зовсім не якимись симпатіями до них, але інтересами української справи, котрі аж ніяк не сходились з австрійськими.

Одже беручи це все на увагу, буде зрозуміло, чому і я, і всі ми в Київі надавали велику вагу питанню — хто буде українським послом в Берліні. Севрюк, хоч це був здібний і розумний молодий чоловік, до ролі посла ніяк не надавався, і це було помилкою правительства Ц. Ради, що воно його на такий пост виставило. Треба було думати про людину зовсім иншого калібру. В кругах, що оточували двір Гетьмана, не було недостачі в своїх кандидатах, але я вважав, що послом у Берліні має бути людина, що з одного боку малаб повне довірря з боку національних українських кругів, а з другого справді могла би заімпонувати в Берліні. Одже я висунув кандидатуру барона Ф. Р. Штейнгеля, людини, яка свою прихильність до української національної справи засвідчила цілими роками громадської й культурно-національної діяльности. За найцінніще в Ф. Р. Штейнгелю я вважав його ідеальну громадську чесність, вірність обовязку і взагалі ті високі особисті прикмети, які робили з нього так рідку, на жаль, у нас постать справжнього джентльмена. Не без ваганнів згодився Ф. Р. заняти предложений йому пост. Він одверто заявив мені, що будучи по своїм переконанням федералістом, він не зважується заняти пост, який вимагає оборони самостійности держави. Але згодившись в імя добра України взяти на себе предложені йому обовязки, він прирік, що свої федералістичні симпатії заховає на глибині душі, а всі свої сили віддасть на службу самостійній Українській Державі. І він це приречення виконував з властивою йому сумлінністю й совістю. Ми з самого початку умовилися, що він довго не залишиться в Берліні, бо стан його здоровля вимагав систематичного спочинку й лікування. Але мені уявлялось у високій мірі важним, щоб він підніс престиж українського посольства в Німеччині, поставив його на відповідну висоту, і тоді можна було би передати це посольство в инші руки.

Як потім виявилось, Ф. Р. Штейнгель своє завдання виконав добре. Йому вдалося придбати авторитет і повагу не тільки в правительственних кругах Німеччині, але й у дворських, тоді ще всемогучих. Ми в Київі відразу відчули полегкість, коли через голови Мумів та Гренерів стало можна безпосередньо вести діло з Берліном через нашого посла. Навіть у самім поводженні й тоні німецьких представників у Київі відчувалась уже якась зміна: бо тепер у важніщих справах ми звертались до свого посла, а він порушував їх від себе в берлінськім міністерстві закордонних справ, і Мум це добре відчував. Ф. Р. Штейнгель завів дуже гарні відносини з представниками дипльоматичного корпусу в Берліні, і старшина (doyen) цього корпусу, еспанський посол маркіз де-Бернабе́ зробився звичайним гостем в українськім посольстві, котре містилось тепер у власнім будинку, в найкращій частині міста на Kronprinz-Ufer*) Так само близько зійшовся Ф. Р. і з голяндським послом, що взагалі дуже улегчувало нам офіціяльне зближення з нейтральними державами.

Але був один бік в діяльности Ф. Р. Штейнгеля, який викликáв непогодження між ним та мною і який був, на мою думку, його помилкою. Ще перед тим як остаточно згодитись на приняття посади посла, Ф. Р. заявив мені, що бажає заново сформувати штат посольства з тим, щоб заклúкати по змозі людей фахових, які-б знали і вміли провадити дипльоматичну службу. При цьому він зазначив, що розуміє приналежність людей до українства в державному розумінні, а не вузько національному, і через те бажав би запросити на службу людей, котрі хоч досі в українських кругах були незвісні й до національного українського напрямку не належали, але територіяльно походячи з України й визнаючи себе громадянами Української Держави, вони будуть добрими й корисними службовцями. Я відповів, що в засаді цілком з ним погожуюся, але, прошу взяти на увагу оці міркування: в такий відповідальний момент, коли допіру ще тільки орґанізується наша Держава, дуже потрібно, щоб її представники закордоном репрезентували не тільки українську державність, але й українську національність, щоб вони були не тільки добрими й совісними урядовцями-фаховцями, але й патріотами своєї держави; а такими при тодішніх обставинах (за рідкими виїмками) являлися лише природні українці. З другого боку я звернув увагу Федора Рудольфовича, що в складі дотеперішньої української місії в Берліні є певні українці, і серед них такий

---

*) На закупно цього будинку з повним умеблюванням українське правительство асиґнувало 920.000 карбованців. Правительство Директорії вже в травні 1919 р. заставило цей будинок в банку.

заслужений ветеран українського визвольного руху, як Всеволод Козловський, людина до того дуже добре обзнайомлена з німецькими відносинами і тому спеціяльно корисна для нашого посольства; усувати цих людей я вважаю абсолютно недопустимим. Вкінці ми дійшли до певного компромісу: частина старого посольства мала залишитись на своїх посадах, а друга частина переводилась до центральних установ Міністерства Закордонних Справ до Київа. На увільнені посади Ф. Р. Штейнгель запросив таких людей: на посаду радника — д. Іванова, дідича з Волині, що служив раніще в російській дипльоматичній службі; на посаду першого секретаря — д. Ланіна. На инші посади запросив він іще: д. Товстоліса (дідича з Чернігівщини) — за моєю рекомендацією, й д. Коваленка. Залишались з попереднього складу місії пп. Вс. Козловський, Козій, Хотько, Павловський і ще деякі дрібні урядовці. Ф. Р. Штейнгель, сам джентльмен, вірив у порядність людей; він вірив у порядність і льояльність запрошених ним осіб, але дійсність показала, що він помилився: ці люде були льояльні хіба в тому розумінні, що совісно виконували формальні службові доручення й свою біжучу канцелярійну роботу. По-за тим про них справедливо установилась думка в Берліні, що це „росіяне з українського посольства". А при кінці істнування гетьманського режиму вони (спеціяльно д. Ланін) повелися так, як могли повестися люде, що були абсолютно чужі українській справі. Але про це буде мова низче. Та як би там ні було, своє основне завдання українське посольство з Ф. Р. Штейнгелем виконувало на першій порі добре, і те, що нам тоді найбільше було потрібно, — робило.

На посла до Австро-Угорщини я запросив В. К. Липинського. Ще коли велися переговори про моє вступлення до кабінету Лизогуба, я зустрівся з Липинським і прохав його взяти на себе обовязки товариша міністра, або пропонував йому йти в міністри з тим, що тоді я буду в нього товаришем. Але Липинський одхилив мої пропозиції, виставивши, скільки пригадую, мотиви громадського й особистого характеру. На посла же до Австро-Угорщини він погодився. Він також як і Штейнгель дивився широко на питання національної й державної приналежности і тому, складаючи штат свого посольства, запросив до нього людей, які з боку ортодоксальних (але вузьких) українців стягали на себе докори протилежної до берлінської місії натури: коли там говорилося, що, мовляв, у місії засіли „росіяне", то тут казали про „поляків". Але Липинський запросив „поляків" (себ-то українців римо-католиків), які виявили себе такими вірними слугами Української Держави, що дай Боже

кожному патентованому українцеві! Але й таких було всього двоє: Ів. Ст. Токаржевський і п. Ванькович. Решта ж були наші українці-лівобережці: В. Полетика, А. Жук, М. Троцький та ин.*) Що стосується самої діяльности В. К. Липинського яко посла, то про неї мені доведеться говорити далі. Тут лише загально скажу, що при тодішніх важких обставинах Липинський весь час стояв на висоті своїх завдань і виявив себе не тільки великим українським патріотом — за якого всі уважали його й раніще, але й дуже добрим дипльоматом і справжнім державним мужем.

Третім українським посольством, сформованим в перші часи мого урядування, було посольство до Болгарії. Тут мені удалось провести призначення Ол. Я. Шульгина, кажу удалось тому, що Ф. А. Лизогуб мав свого кандидата й дуже обстоював його. Але в даному разі мені допомогло те, що сам болгарський царь Фердинанд, що дуже близько приймав до серця справи Української Держави й дуже тішився з факту її повстання, конче хотів, щоб послом до Софії було призначено не якогось колишнього російського достойника, а українського національного діяча. Про таке бажання царя я знав від болгарського посла у Київі проф. Ів. Д. Шишманова. Виставлену мною кандидатуру Ол. Я. Шульгина зустріли в Софії з великим задоволенням, і через те удалося провести її і в Київі. Нема що й казати, що самому Шульгину й цілому складу його посольства ні під яким оглядом не могли нічого закинути найбільш вибагливі українські патріоти!

Зоставалася ще Туреччина. До Фінляндії, Польщі, Грузії, Дона, — прийшлося виряжати представників значно пізніще, так само як до Румунії (з якою виникла суперечка за Бесарабію) та до нейтральних держав. До Туреччини мені було навязано з кругів кабінету Олександра Ол. Кістяковського. Я схотів з ним познайомитись і до мене прийшов сам кандидат: високий, огрядний пан, адвокат з професії, брат відомих Богдана й Ігоря Кістяковських; говорив українською мовою, заявив себе українцем-самостійником і націоналістом. Ми порозумілись. В радники я своєю чергою навязав йому Артемія Галіпа, дуже спосібного, талановитого, але, як уже потім виявилось, цілком безпринціпного буковинця. Одначе Галіп нізащо не хотів їхати з Київа. Я таки настóяв, доводячи, що дуже важно, щоб біля посла, який може не так добре ознайомлений з українським на-

*) Я тому зупиняюсь у своїх споминах на цих справах, що у свій час в українській пресі появлялись неоправдані й несправедливі нарікання на персональний склад наших дипльоматичних місій. Одже мені хочеться подати фактичний стан річей, щоб кожен сам бачив, на скільки ці нарікання мали підставу.

ціональним рухом, була людина, яка завжди допоможе йому у відповідних випадках. Одначе, коли наблизився час виїзду, то за тим, щоб Галіп залишився в Київі, попрохав мене сам Гетьман. Тоді лише довідався я, що Галіп зумів увійти в близче оточення Гетьмана. А тому, що я сам з усіх сил дбав, щоб біля особи Гетьмана було побільше „своїх" людей, українців національного напрямку, то й погодився, щоб Галіп залишився в Київі на службі в міністерстві закордонних справ, яко радник при міністрі.[1]) Замість Галіпа за порадою К. В. Лоського було проведене мною призначення на посаду радника — д-ра Л. Кобилянського. Одначе відїзд посольства все затягався та затягався: Кістяковський зволікав через ріжні причини. То хотів упорядкувати свої справи, то слабував на „еспанку", то вмерла в нього дочка. Так протяглося два місяці. Уже пароплав чекав на нього в Одесі, вже було сповіщено турецький уряд, вже мав прибути до Київа турецький посол, а Кістяковський усе не їхав, і в нашій місії в Царьгороді сиділо всього двоє молодих урядовців: Петро Чикаленко і п. Вовченко. Нарешті на передодні призначеного вже дня відїзду Кістяковський явився до мене й сказав, що він їхати не може, бо почуває себе хворим.[2]) — Становище робилося дуже прикрим. Знову виринули ріжні кандидатури з вищих сфер, — колишніх дипльоматів, ґенералів. Тоді, щоб вирішити справу і то як найскорше, я висунув кандидатуру М. А. Суковкина, порозумівшися наперед з ним самим, що він виїде в тижневий термін. За Суковкином промовляла, як я думав, його популярність в національних українських кругах ще з 1917 року, коли він був першим ґуберніяльним комісаром Київщини і вважався кандидатом на голову краєвого українського правительства, коли проф. Грушевський прилюдно цілувався з ним на зїзді і заявляв, що „Україна ніколи не забуде його заслуг". Разом із тим Суковкин був старий досвідчений громадський діяч, з доброю товариською огладою, знав кілька мов, був знайомий з закордонним життям і т. д. Кандидатурою Суковкина я зашахував усі инші, менше бажані кандидатури, і за пару тижнів Суковкин виїхав до Царьгороду з тим штатом посольства, який уже був зложений попереду.

---

[1]) У нас було запроваджено дві категорії: перша — членн ради міністерства (Ейхельман, Карпінський, Красковськнй, Шульгин, Славинський, Цегельський) і друга категорія — „радники при міністрі". До цієї категорії й призначено Галіпа.

[2]) Недавно я прочитав у часописях, що Ол. Ол. Кістяковський кинувся під потяг у Сербії в нападі мелянхолії і так позбавив себе життя.

II.

Українські дипльоматичні представники в Фінляндії, Швайцарії, Польщі, Румунії, Швеції. Місії до Анґлії і Франції. Українські консульства за кордоном. Дипльоматичний корпус у Київі.

Зносини України з державами Entente'и, так добре започатковані в кінці 1917 року, коли Франція й Анґлія самі поспішилися визнати Українську Народню Республику, перервалися з моментом заключення урядом Республики Берестейського миру. Закликання цим урядом німецьких і австро-угорських військ зробило неможливим офіціяльні зносини України з Entente'ою, хоч, розуміється, українське правительство дуже бажало б цих зносин. Змога за-для навязання дипльоматичних відносин з союзними державами наступала лише в кінці літа, після розгрому німців на західному фронті. Що до нейтральних держав, то справа стояла легче, хоч і нейтральні держави, свідки страшної боротьби своїх сусід-велетнів, хиталися й вагалися, не знаючи, на яку ступити. Вони дуже охочі були вступити у фактичні зносини з Україною, відкладаючи юридичне визнання Української Держави до остаточного вияснення наслідків боротьби двох великих коаліцій. Ще в липні місяці було виряжено до Швайцарії д-ра Евм. Кир. Лукасевича для навязання зносин і вияснення питання, чи приймуть там нашу офіціяльну місію. В Швайцарії і уряд, і торговельно-промислові сфери виявили велике зацікавлення Україною, і секретар (міністр) закордонних справ Лярді прислав мені через д-ра Лукасевича лист, в якому заявляв, що Швайцарський уряд охоче прийме нашу дипльоматичну місію. Тоді було проведено формально через Раду Міністрів закон про заснування в Швайцарії українського дипльоматичного представництва з 10-го жовтня 1918 року. Представництво зараховано до „посольство 2-го розряду“ (голова таких посольств носив титул „міністра-резидента“ або „повіреного в справах“ — chargé d'affaires). Головою місії призначено того-ж д-ра Лукасевича. Військовим агентом при ньому призначено генерала Дроздовського. Одночасно призначено двох українських консулів: до Женеви—інжен. Евг. Соковича (бувшого міністра шляхів в кабінеті Голубовича) і до Ціріха — інж. Олекс. Вілінського. Всі вони й виїхали в кінці жовтня. Представництво в Швайцарії, де сходилися нитки міжнародніх зносин, де можна було зустрінутись з представниками Entente'и, мало для нас дуже велике значіння.

Майже одночасно було виряжене посольство до Фінляндії, яка перша увійшла з нами в зносини і перша прислала свого представника до Київа. Фінляндське посольство було засноване законом від 15. вересня, також яко посольство 2-го розряду. Головою його призначено К. В. Лось-

кого, директора департамента в міністерстві закордонних справ. Фінляндці дуже щиро привітали нашу місію. Одночасно було засноване й ґенеральне консульство в Гельсінгфорсі.

Польща, так само як і Фінляндія, перша прислала до нас свого представника. Але ми не спішилися висилати до Варшави свого представника, дожидаючи, поки зясується державне становище самої Польщі та поки виясняться деякі спірні питання що-до наших спільних кордонів. Закон про заснування в Польщі українського посольства 2-го розряду [1]) було прийнято з 19. жовтня. Послом було намічено радника міністерства закордонних справ Ол. Карпінського. Але виїзд його чомусь задержався, і вкінці він так і не виїхав, залишившись по перевороті в грудні 1918 р. в складі міністерства.

Не спішилися ми й з висилкою посольства до Румунії, хоч закон про його заснування було прийнято ще 21. червня: ми мали з Румунією спірне питання що до Бесарабії і здержувались від реґулярних дипльоматичних і торговельних зносин, поки це питання не уреґулюється, не вважаючи на те, що Румуни дуже добивалися встановлення цих зносин. Поки що ми тримали в Ясах лише свого ґенерального консула К. Чоботаренка і в Галаці консула барона Притвіца. Вже в осени було виряжено місію, на чолі з ґенералом Володиславом Дашкевичем-Горбацьким, прийняту в урочистій авдієнції румунським королем в Ясах.

Тоді ж в осени було виряжено надзвичайну дипльоматичну місію до Скандинавських держав; на чолі місії стояв ґенерал Борис Баженов, до її складу належали сенатор Тімрот і урядовці Козій та Косаревич-Косаренко, що потім придбали собі сумну славу своїми авантуристичними вчинками. Яко ґенеральний консул мав їхати до Штокгольму Д. В. Антонович.

Як я згадав вище, думка про висилку місій до держав Entente'и була у нас весь час, але можливість зреалізувати її явилась лиш на початку осени, коли німецьку силу на західному фронті було зломлено, й Німці самі вже перестали чинити нам на цім полі перешкоди. Було намічено до висилки до Франції товариша державного секретаря Миколу Могилянського, а до Анґлії — Івана Коростовця, дідича з Чернігівщини, що був колись російським послом у Пекіні. Це була дуже розумна й тямуча людина; цілий місяць ходив він до мене, і я вів з ним довгі балачки, бажаючи добре зясувати собі його національнодержавні погляди. Лише тоді, коли я переконався, що він твердо стоїть на ґрунті

---

[1]) Посольствами 1-го розряду вважались у нас тимчасово лиш посольства в Німеччині, Австро-Угорщині, Болгарії та Туреччині.

державної самостійности України й національного характера цієї державности, я дав остаточну згоду на його призначення. Коростовцеві не довелося виїхати до Анґлії, — тоді вже як я виїхав був до Німеччини, Гетьман вислав його до Яс для переговорів з представниками Entente'и. Пізніще він опинився в Парижі, і мені було дуже приємно почути, що в своїй діяльности (вже по упадку Української Держави) він робив добрі послуги українській справі, обороняючи її й зясовуючи її серед своїх численних знайомих, яких він мав серед дипльоматичних і політичних кругів Парижа.

В консулярні зносини ми вступили насамперед з сусідніми державами, що вимагалося практичними потребами життя. Хоча з урядом Совітської Росії ми тільки ще вели переговори про мир, але життя вимагало негайного завязання консулярних зносин, перш за все — за-для оборони інтересів українських кольоністів; далі — з Росії йшов масовий поворот українців, і треба було його уреґулювати. Одже влітку було засновано ґенеральні українські консульства в Петербурзі (інженір Сергій Веселовський) і в Москві (М. Кривцов) та тридцять звичайних консульств у ріжних важніщих містах Европейської Росії й Сибіру. Були встановлені особливі потяги з Петербурга до Київа, які привозили до нас українських репатріянтів. Взагалі їх була така сила, і справа приналежности до України вимагала стільки роботи, що наші ґенеральні консульства в Петербурзі та в Москві розрослися у величезні інституції і були повсякчас завалені роботою.

Українські консульства були встановлені також в Ризі, в Мінську, на Кавказі: в Ґрузії (д. Лісняк), в Адербейджані, на Дону, на Кубані (д. Пр. Понятенко). Звичайно консулами затверджувалися голови місцевих українських громад, що поутворювалися ще з 1917 року. Як вище згадано, консульства були засновані також (окрім держав, де з самого початку істнували наші дипльоматичні представництва) у Румунії, Фінляндії, Швайцарії.

Чужоземний дипльоматичний корпус у Київі веде свій початок з грудня 1917 року, коли при уряді Української Народньої Республики були акредитовані пп. Табуї від Франції, Баґе від Анґлії і ґен. Коанда від Румунії. Вони виїхали після Берестейського мира. Тоді приїхали представники від центральних держав. Від Німеччини послом призначено барона фон-Мума, колишнього посла в Пекіні. Радником посольства був ґраф Беркен, ґенеральним консулом у Київі — фон Тіль. Австро-Угорщина прислала спочатку військового аґента майора Флейшмана і консула Гоффінґера, потім приїхав яко посол ґраф Форґач (колишній посол в Білгороді); при ньому яко радник — князь Фюрстенберґ і військовий

аташе, ґенерал ґраф Спанокі. Вони всі залишилися й за гетьманського правительства.

Від Болгарії приїхав послом професор Іван Шишманов, бувший міністр народньої освіти, зять Михайла Драгоманова. Це був щирий друг України, котрий справу національного українського відродження і відбудови української державности приймав так само близько до серця як і свою болгарську справу. З Шишмановим у мене завязалися не тільки офіціяльні, але й щирі особисті відносини.

Офіціяльно церемонія признання нового державного ладу на Україні центральними державами відбулася 2-го червня, коли до гетьманського палацу явились посли Мум і Форґач і в імени своїх урядів склали деклярації визнання їхніми урядами гетьманської влади й згоду вступити в ділові зносини. Гетьман відповів на се короткою промовою. Церемонія відбулась дуже урочисто: біля палацу виставлено було почесну варту від особистого гетьманського конвою; при вході до палацу послів зустріли гетьманський господарь Михайло Ханенко і ґенерал Присовський; біля входу до салі, де мала відбутись церемонія, зустрічав послів я і начальник гетьманського штабу ґен. Дашкевич-Горбацький. В салі стояла почесна варта від сердюцької дивізії. Трохи згодом, при такій же урочистій обстанові відбулася деклярація про визнання болгарським урядом. Посол Шишманов прочитав грамоту царя Фердинанда, яка в протилежність сухим німецькій та австрійській грамотам, була зложена в дуже теплих, сердечних виразах. Царь титулував Гетьмана „Ваша Світлість", і з того часу цей титул почали вживати також німецький та австрійський представники.

Турецьким послом у Київі був Ахмед-Мухтар-Бей, один з видатніщих турецьких дипльоматів, який перед тим був послом в Атенах. Він приїхав уже у вересні, але раніще, ніж наш посол прибув до Царьгороду. Перед ним за місяць прибув до Київа ґенеральний турецький консул Ферід-Бей і військовий аташе полковник Еліб-Бей. До Одеси турки також прислали свого консула.

Фінляндія вислала своїм послом до нас д-ра Германа Ґумеруса, звісного перед тим у нас як автора книжки про Фінляндію, спеціяльно написаної для української публики й виданої в українському перекладі. Як і проф. Шишманов, д-р Ґумерус з щирою приязню ставився до Українців і Української Держави, живо інтересуючись успіхами нашого культурно-національного життя, шкільництва, письменства, мистецтва. Консулом до Київа призначено Р. Вальдена, до Одеси — Ґ. Серлахіуса.

Польща мала своїм послом у Київі п. Ваньковича, дідича з Білорусі. Ґрузія прислала своїм представником Вік-

тора Тевзайя, Дон — генерала Черечукіна, Кубань — полковника Ткачова.

У Київі ще з російських часів залишився цілий ряд чужоземних консулів, які виконували свої функції й за українського уряду. Такі були: еспанський консул — Васіліяді, данський — Гуревич, грецький — Гріпарі, норвежський — Розенберг, швайцарський — Енні, шведський — Мегер, італійський — Фішман. Уже за уряду Української Держави приїхав перський консул Вітенберг і данський Карльсен, котрий заявив мені в імени данського правительства, що воно мусить зачекати якийсь час з офіціяльним визнанням України, але дуже охоче вступить у ділові фактичні зносини. Приїхали також консули від правительств Литви й Білоруської Народної Республики. В початку осени приїхали й були признані нами генеральні консули Російської Совітської Республики в Київі й Одесі. До Київа був призначений совітським консулом поляк Кржемінський-Грінбаум.

Так виглядав дипльоматичний корпус у Київі і консульське представництво чужих держав.

III.

Закордонна політика Української Держави. Відносини до Центральних Держав. Переговори про мир з совітською Росією. Чому вони не дійшли до кінця.

Головним завданням зовнішньої української політики уявлялося мені — і в цьому напрямку я старався працювати — визволення зпід опіки наших союзників, німців та австро-угорців, а поки що — використувати їх вплив і оружну допомогу для обєднання всієї української території. Що до першого завдання, то його при тодішніх обставинах можна було досягти лиш скріпленням внутрішньої організації нашої держави і сформуванням власної військової сили. Ця військова сила потрібна була і для обєднання національної території.

Доволі важко було би зясувати справжній напрям німецької політики на Україні. Я гадаю, що в німецьких урядових колах взагалі не було єдиної, строго зазначеної лінії політики що до України. Коли говориться, що німці здавна мріяли про створення самостійної України, як спосіб ослабити велику, сильну Росію, що вони піддержували український сепаратизм, що вони симпатично ставились до національного українського відродження, то все це ніяк не можна поставити на карб офіціяльної німецької політики. Певна річ, що в перших роках війни, поки Росія була грізним ворогом, німецький уряд, а спеціяльно військові сфери всіми способами старались її ослабити; звідси — спеціяльні табори для українських полонених і формування з них військових частин, звідси і пропуск до Росії Леніна з його товаришами, щоб вони ослабили Росію большевицькою про-

пагандою. Але тепер Росія вже була розбита і не думала про війну. Певні ґрупи німецьких публіцистів (таких як Павло Рорбах або Аксель Шміт), політиків і економістів висували концепцію самостійної України, яка-б розвивалась в орбіті німецьких впливів, була б противвагою Росії й ринком для Німеччини. Але урядова політика дивилася на справу простіще: для неї Україна була тимчасовою комбінацією, об'єктом для використування її природних богатств: тут можна було поживитись, добути хліба й прогодувати певний континґент війська. Взагалі це була військова комбінація, вигідна німцям для даного моменту. Розуміється, у всіх цих Мумів, Ґренерів, Ярошів та инших керманичів німецької політики на Україні не було ніякісінького „українофільства"; допомагаючи будувати нам самостійну Україну, вони ніяк не хотіли, щоб вона була сильною, принаймні щоб в близчому часі стала такою. Не хотіли вони за-для України зривати й з Росією, хоча-б і большевицькою: хотіли, щоб ми замирилися з совітською Росією, але саміж ставили ріжні перешкоди, і взагалі вели в цій справі якусь подвійну гру. Не давали нам обєднати всієї української території й вирішити справу Крима, Кубані, Бесарабії й Холмщини так, як того вимагали наші національні інтереси. Страшенно крутили й плутали в справі чорноморської фльоти; довго не давали нам змоги увійти в дипльоматичні зносини навіть з нейтральними державами; перешкоджали формувати армію. Я вже не згадую про тисячі дрібних перешкод і неприємностей, які чинилися німецькою владою нам на Україні. Згадаю хоча-б безтактовну й безглузду висилку з Київа консулів Ґріпарі, Василіяді та ще декого. Їм було закинуто (зовсім безпідставно й недоведено) шпигування на користь Entente'и. Німецькі ґенерали й взагалі старші офіцери присилалися на Україну мов на вибір такі, що не мали ніякого поняття про наші відносини, тоді як люде, що були знайомі з українською справою й ставились до неї прихильно, просто не допускались на Україну, от як покійний ґенерал Фрідрих. Взагалі німецька політика на Україні робилася грубими солдатськими руками і не тільки не уміла нікого до себе приєднати, а навпаки — відштовхувала.

Політика Австро-Угорщини щодо України далеко не була зкоординована з політикою Німеччини. Австрійці не мали навіть такої, коли хочете, широко задуманої концепції, як німці — допомігши збудувати велику вкраїнську державу, визискати її як в найширших розмірах, узяти з неї все, що можна. Австрія, як безпосередня сусідка України, найохотніще просто відбатувалаб собі від неї певний шматок території, або створивши з неї особливий український Kronland, як мріяв ще покійний ерцгерцог Фердинанд, або приєднавши її до автономної Польщі під габсбурським бер-

лом. Але зголодніла, виснажена, заклопотана своїми внутрішніми непокоями, Австрія передовсім прагнула мира. Цісарь Карло вів через принца Сікста Бурбона, потай від своїх союзників, переговори з Entente'ою про сепаратний мир. Австрії всміхалась перспектива дістати назад Шлеськ, забраний ще в половині XVIII віку, і обєднати під берлом Габсбургів цілу Польщу, разом з українськими землями, на які претендували поляки. Утворення самостійної Української Держави являлося для неї при таких обставинах лиш ускладненням цілої ситуації. Треба було думати про обіцяний таємним договором у Бересті поділ Галичини, котрий грозив знищити всякий ґрунт для порозуміння з поляками. На самий Берестейський мир Австрія пішла скріпивши серце, примушена голодом і волею своїх сильних союзників. Тому то вона й зволікала, скільки могла, з ратифікацією цього мира: цісарська грамота про ратифікацію була виготовлена вже перед самим розпадом Австрії і так і залишилась навіки в архіві колишньої імперії. Австрійська дипльоматія, яка лежала в руках мадяр, ще менше ніж німецька могла слабувати на якесь „україножільство", а головний її представник на Україні, ґраф Йоган Форґач, був переконаний ворог славянства взагалі й українства спеціяльно. Оселившися в одній російській аристократичній родині в Київі (знайомій йому з часів його колишньої служби в Петербурзі), де звичайно збіралося вороже настроєне супроти українства товариство, й читаючи щодня „Кіевскую Мысль" (своє знайомство з російською мовою гр. Форґач чомусь уперто скривав), австрійський посол завжди був відповідно „поінформований" і в залежности від того й настроєний супроти української національно-державної справи. Своє відношення до Української Держави та її інтересів гр. Форґач дуже яскраво виявив у ділі анульовання таємного договору про поділ Галичини і в справі Холмщини.

На чолі австро-угорських військ, що перебували на Україні, стояв фельдмаршал Краус, зовсім старенький і на вигляд добродушний дідок; він жив постійно в Одесі і тільки один раз приїхав був до Київа, коли я з ним і познайомився. Військовим австрійським аташе в Київі був ґенерал ґраф Спанокі, людина доволі мирна й нешкідлива. Військова австрійська адміністрація на Катеринославщині, Херсонщині й Поділлю постачала нам дуже щедро матеріял для всяких на неї скарг. Ріжноманітна австрійська армія, вже значно деморалізована, добре таки далась у знаки населенню тих місць, де вона стояла. При втихомирюванню селянських розрухів літом 1918 року австрійці поводились жорстоко. Під претекстом переслідування „большевиків" вони раз-у-раз арештовували й тягали по тюрмах українських національних діячів (як це було, наприклад, в Катерино-

славі) і навіть коли діло доходило до Київа, то, не вважаючи на всі заходи нашого міністерства закордонних справ, не завжди удавалося вирвати арештованих з пазурів австрійської адміністрації. Одиноким світлим явищем на фоні австрійської військової окупації була присутність українських частин в складі австрійських військ, наприклад, перебування січових стрільців на Херсонщині й Катеринославщині, або взагалі присутність на австрійській військовій службі наших земляків галичан і буковинців; на жаль, їх було небогато і вони здебільшого займали малозначні посади. В усякому разі ця присутність українців в австрійській армії приносила певну користь і часом нейтралізувала негативні явища, звязані з перебуванням австро-угорського війська на Україні.

В інтересах установлення нормальних відносин з державами, які підписали з нами Берестейський мир, лежало можливе прискорення ратифікації цього миру всіми заінтересованими сторонами. З нашого боку місія перевести виміну ратифікаційних грамот з усіма чотирьма державами була доручена В. К. Липинському у Відні, на руки якого вислано грамоти за підписом Гетьмана і моєю контрасигнацією. Першою ратифікувала мир і перевела обмін грамотами Болгарія; на початку липня болгарський chargé d' affaires у Відні Джебаров передав Липинському грамоту за підписом царя Фердинанда. 24-го липня виміняла грамоти Німеччина, передавши Липинському через свого представника князя Штольберга-Вернігероде грамоту за підписом Вільгельма II. В серпні виміняла грамоти Туреччина: турецький chargé d' affaires Беяк-Бей передав раднику нашого посольства п. Токаржевському грамоту за підписом султана Магомета V-го. Зволікала тільки одна Австро-Угорщина, яка вважала в своїх інтересах продовження можливо на довший час непевного переходового стану у відносинах обох держав.

Одже, маючи на своїй землі присутність півмілійонового війська таких „союзників", нам довелось улаштовувати свої відносини до сусідних держав — Росії, з якою треба було заключити мир, до держав, що повстали на її окраїнах, обєднати українську територію й задержати в своїм посіданні наші области, на які претендували сусіди. Замирення з совітською Росією й улаштування з нею мирних відносин було головним із усіх завдань нашої зовнішньої політики.

Совітська Росія по Берестейському миру з Центральними Державами зобовязалася заключити мир з Україною й забрати з її території своє військо. Що-до другого пункту, то справа вирішилася тим, що совітська Росія відріклася від тих банд, що оперували на Україні, заявляючи, що то — „українські червоно-армійські частини". Знов же таки й українські большевики мусіли тепер провадити боротьбу проти українсько-німецького наступу, не покладаючись на відверту

піддержку совітського уряду Москви. На своїм „Зїзді Рад“ у Катеринославі в березні місяці 1918 р. вони проголосили війну проти Центральної Ради й німців. Та ця „війна“ була протягом $1^1/_2$ місяця ліквідована, й український большевицький уряд, що прийняв тепер назву „Повстанчого Революційного Народнього Секретаріяту“, знайшов собі захист у Москві. Він поставив собі завданням „надсилати емісарів на Україну, орґанізовувати революційно військові комітети, згідно з пляном операцій, піддержувати з ними звязок“ [1]) — одним словом, вести роботу по зруйнуванню української держави в тій її формі, що витворена була Центральною Радою, а потім — в формі Гетьманщини. Тимчасом совітський уряд у Москві, головний інспіратор большевицького руху на Вкраїні, мав розпочати з Україною мирові переговори.

3-го квітня 1918 р. рада народніх комісарів совітської Росії звернулась до українського уряду з нотою, пропонуючи розпочати мирові переговори в Смоленську. На це український уряд відповів нотою від 14-го квітня, пропонуючи з свого боку місцем переговорів Курськ. Поки йшли переговори, в Київі відбувся переворот, а тимчасом російська делеґація прибула на Україну і переговори почалися в Київі. Гетьманський уряд предложив російській делеґації добути від свого уряду нові уповноваження, що й було зроблено. Вже 10-го травня відбулася під проводом М. Василенка перша нарада членів російської й української делеґації в справі майбутніх переговорів. На чолі російської делеґації стояли Хр. Раковський і Дм. Мануїльський. Головою української делеґації наш уряд призначив суддю (пізніще — сенатора) — Сергія Шелухина. Вступивши у виконання обовязків міністра закордонних справ, я застав уже вироблену схему переговорів, які мали відбутися в Київі, в будинку Педаґоґічного музея, де раніще засідала Центральна Рада.

Місце переговорів — Київ — здавалось мені не дуже зручним: тут, в осередку політичного життя краю, не було потрібного спокою й відповідної до того обстанови для ділової роботи обох делеґацій, за якою з горячковою увагою стежила преса й ціле громадянство. Та й присутність численної совітської делеґації (разом з експертами й ріжними спеціялістами та урядовцями вона складалася з 80 осіб, а потім прибувало ще більше) у нас в Київі, де ще всього три місяці тому господарювали большевики й полишили по собі такі тяжкі спомини, також викликала ріжні сумніви. Тому-то я предложив був перенести місце переговорів до Ніжина: три години їзди від Київа, це зовсім не-

---

[1]) М. Скрипник. Начерк історії пролетарської революції на Вкраїні. Черв. Шлях, Х. 1923, кн. III, ст. 109—110.

далеко, щоб мати нашій делєгації контакт з своїм урядом; та й можна до того повсякчас зноситись по телєфону й по телєграфу. За те тут в Ніжині цілком спокійно, нема нічого, щоб одхиляло в якийсь бік увагу, та й члени делєгації не мали-б ніяких інтересів засижуватись у скучному провінціяльному місті й поспішали-б скоріще робити своє діло. Але мій плян розбився через небажання членів нашої делєгації покидати Київ: під тим претекстом, що вони звязані також ще иншими службовими обовязками, всі дуже рішуче повстали проти думки про переїзд до Ніжина, й переговори почалися в Київі.

Скоро по моїм вступі в урядування явились до мене з візитом спочатку Раковський, а кілька день пізніще Мануїльський. Раковський — людина невисокого зросту, років 45 на вигляд, з невеликою чорнявою шпичастою бородою, робив враження дуже інтелігентної людини. Говорив правильною російською мовою, хоч з дуже помітним чужим акцентом. Тримав себе дуже офіціяльно. Протягом літа він частенько заходив до мене в ріжних справах. Памятаю, одного разу явився спеціяльно, щоб повідомити мене про розстріл бувшого царя Миколи II. Коли я зауважив йому на це, що замордування Миколи II може пошкодити самим же большевикам, оточивши память бувшого царя ореолом мучеництва й викликаючи незадоволення серед населення, Раковський відповів; „що-ж робити: так сталося, що зроблено, того не повернеш!“ Кілька день після візита Раковського явився до мене Дмитро Мануїльський і з перших же слів почав прохати вибачення, що він вбраний не по візитовому, а по дорожньому, бо його багаж іще не прибув. Взагалі большевицькі представники, видко, старались уявляти з себе справжніх дипльоматів і людей comme il faut. Родом українець з Волині, Мануїльський умів добре по українському, але як представник Росії, говорив зі мною завжди по російськи. Він теж був доволі частим гостем в нашому міністерстві, особливо в кінці літа, коли українська поліція почала арештовувати ріжних агентів совітської делєгації, запідозрених в агітації проти нашого уряду.

І в Київі і в Одесі відбувались труси й арешти в большевицьких місіях та консульствах і Мануїльський являвся до мене з проханням інтервеніювати перед міністерством внутрішніх справ. В розмовах Мануїльський дуже часто сходив з офіціяльного тону на товариський; якось, клопочучись за своїх товаришів, арештованих в Одесі, коли я пів-жартом зауважив йому, що арештовані напевно зловживали своїм становищем і вели агітацію, Мануїльський заявив мені: „Пане Міністре! Даю Вам слово старого революціонера, що ніхто з арештованих ніякої агітації не вів!“ Частенько, клопочучись за арештованих, Мануїльський апелював до мого по-

чуття гуманности. В той час, коли всі, в тім числі й я, були ще під свіжими враженнями большевицьких вчинків на Україні й того, що вони коїли тоді в Московщині, якось чудно було чути від одного з їхніх відповідальних ватажків апелювання до почуття гуманности або до поваги перед словом „старого революціонера". Розуміється, я робив усе, що від мене тільки залежало, щоб визволити арештованих або поліпшити їхнє становище в арешті і не з якоїсь спеціяльної гуманности, а просто з обовязку: російська делєґація — то були представники чужої держави, з якою ми вели переговори, вони зносились з органами нашої держави тільки через міністерство закордонних справ, міністерство було для них посередником і оборонцем; чи щиро, чи не щиро давав Мануїльський своє слово старого революціонера, все одно треба було з обовязку вислухувати його прохання, удаючи, що віриш, і клопотатись за тих, за кого він прохав. Події показали, що діяльність большевицьких місій і консульств далеко не була такого невинного характеру. Але що до самого Мануїльського, то мушу зазначити, що в його натурі справді була якась рисочка джентельменства: мені добре звісні деякі факти, котрі свідчать, що йому не чужі були вчинки благородної вдачи й гуманного характеру. Як це погодити з иншою його діяльністю, як большевицького ватажка, діяльністю, що коштувала стільки крови, сліз і всякого горя, — хай розгадують психольоґи.

Для розміщення большевицької делєґації було відведено отель „Марсель" на Бібіковському бульварі, отель — другого, коли не третього сорту, такий, де звичайно знаходять собі притулок веселі дівчата та їх кавалєри. Одже через те один з членів делєґації — Грановський, в своїм листі до Москви, копію з котрого добула наша розвідка, кваліфікував своє приміщення в Київі хоч трохи різким, але відповідаючим дійсности терміном, вбачаючи в факті відведення для большевицької делєґації саме цього отелю якусь спеціяльну наругу. І Раковський і Мануїльський раз-у-раз скаржились мені на своє помешкання і домагались кращого. Але знайти в тодішньому Київі, переповненому до останньої міри, 30—40 вільних кімнат це була не така то легка річ. Скільки я не клопотавсь, нічого не міг добитись. Та й те сказати: наша адміністрація не дуже то щиро й старалась для таких „гостей", як большевики. Коли в серпні й вересні поліція напала на сліди большевицької агітації. в котрій явно були замішані деякі урядовці або взагалі агенти большевицької місії, тоді вже наша столична „державна варта" буквально не давала делєґації спочинку: раз-у-раз роблено в отелі „Марсель" труси, хапали ріжних большевицьких урядовців, садовили по участках, де тримали иноді таки в дуже лихих умовах. Зараз же сипалися скарги

до мене, являвся здебільшого Мануїльський і мені доводилось перепрошувати, домагатись визволення арештованих, змагатись з міністром внутрішніх справ і його правою рукою — директором департамента поліції Акерманом. Одже я мав рацію, коли настоював спочатку на перенесенні переговорів до Ніжина: там в кожному разі було менше всякої спокуси, та й стежити за діяльністю наших „гостей“ було би легше.

Офіціяльне відкриття переговорів відбулося 23 травня. Факт великої історичної ваги: уперве після 250 років підлеглости й неволі Україна ставала з Росією, як рівний з рівним, до переговорів, — як улаштувати свої відносини. готовилася заключити мир з своїм недавнім гнобителем. Цей день міг навести на богато думок і споминів. Але церемонія відкриття була обставлена надзвичайно просто і без усякого параду. Будинок Центральної Ради охоронявся німецькою вартою й пускали туди лиш по спеціяльних картках. Приїхавши до будинку, я застав уже обидві делєґації, і біля 2-ої години дня голова української делєґації С. П. Шелухин відкрив засідання. Зібралися на горі, в тій залі, де раніще засідала Мала Рада. Поставлено було два столи. За одним сів Шелухин, за другим Раковський. По середині на високій катедрі стояв перекладчик — урядовець нашого міністерства Б.: він мав перекладати з російської мови на українську і навпаки, бо російська делєґація говорила по російськи, а наша по українськи. На стільцях кругом посідали члени обох делєґацій, експерти, фаховці, кореспонденти. Тутже збоку примостились секретарі й стенографи. Членами української делєґації були: державний секретарь Ігор Кістяковський, Христофор Барановський, інженір Адам Свіцин, Платон Линниченко, проф. Оттон Ейхельман; військовими експертами з нашого боку були полковники Слівинський і Мішковський; від морського міністерства — капітан Білинський. Пізніще членами делєґації з нашого боку були ще П. Стебницький та М. Славинський. Серед большевицьких експертів видко було чимало старих людей, колишніх значних урядовців ще царського часу. Видко, бідолахи почували себе трохи ніяково в тій ролі, яка оце їм припала. Та найбільш чудним було те, що Москву отут у переговорах з Україною репрезентували румунський болгарин Раковський і українець Мануїльський. Гадаю, що не без наміру вислав як раз цих людей московський большевицький уряд, щоб підкреслити свою „інтернаціональність“. Серед експертів з большевицького боку були проф. Немировський, Грановський (що за большевицького панування в Київі у березні був тут комісаром), генерали Одінцов і Ситін. З останнім я був знайомий з Галичини: він коман-

дував там дивізією й стояв у Снятині. Ми пізнали один другого й привітались. [1])

Перше засідання було дуже коротке. С. Шелухин знайшов, що повновласти російських делеґатів, підписані Лєніном і Чичерином, не вистарчають, бо там не сказано, на що саме їх уповажнено: справді, в папері стояло лише, що Раковського уповажнено „для веденія переговоровъ съ Украинскою Державою о заключеніи договора", — а якого саме договора — не сказано. Довелось відкласти засідання, поки прийдуть з Москви докладніщі й повніщі повновласти.

Ще довго велися ріжні суперечки за ріжні формальні й принціпіяльні питання. Нарешті 12 червня було підписано прелімінарний договір в шости пунктах — про припинення з обох боків бойової акції, про дозвіл громадянам обох держав вільно вертатися до дому, про встановлення на основах взаїмности консулів в Російській Республиці й Українській Державі, про поворот Росією Україні залізничого рухомого складу, захопленого підчас війни, про поворот полонених і т. инше. Цей договір мав бути дійсний до заключення справжнього миру. Прелімінарний мир був найбільшим і властиво одиноким успіхом в україно російських переговорах.

Після того почалися безконечні суперечки що до російсько-української граници. Хоча обидві делеґації погодились між собою, що основою при визначенні кордону має служити принціп етнографічний, але большевицькі делеґати раз-у-раз виставляли вимоги плебісциту, або висували питання про Крим, про Дон, претендували навіть на частини Харьківщини й Катеринославщини. В липні у нас було досягнуто порозуміння з Доном, так що українська делеґація в своїх переговорах настоювала на визначенні кордону лиш до початку межі з Донською територією. Робота посувалася дуже помалу. Спеціяльна комісія з етнографів-спеціялістів при українській делеґації (при участи Л. Падалки з Полтави) виробила точні межі етнографічного розселення українців на сході. Але у відповідь на це Раковський хвалився, що має сотні сільських „приговорів" (резолюцій) з прифронтових місцевостей про бажання залишитись під Росією. Одного разу похвалився навіть листом з села Баламутівки Сквирського повіту на Київщині, де Баламутів-

[1]) Кілька тижнів пізніще приходить якось до мене Раковський із скаргою на когось з наших дипльоматичних курєрів, що перевіз якусь контрабанду. Я відповідаю, що буде переведено слідство й виновний буде покараний, а от, кажу, є відомости, що й Ваші аґенти теж возять контрабанду! — Так, каже Раковський, було, попавсь на цьому ґенерал Ситін, так ми його вже й розстріляли. — Нема що казати: суд скорий і „нелицепріятний"! Мені зоставалось сказати, що в нашій державі за перевіз кількох фунтів чаю або мила смертю не карають, — бо за це саме й ішла мова.

чане заявляли, що вони хочуть належати до „Расєї“, бо незадоволені з українського уряду за те, що повідбирав у них пограбоване сало та всяке инше також пограбоване майно. У відповідь на це наша делєґація устами Шелухина заявляла, що український уряд дуже добре поїнформований, якими способами і під чиїм впливом складаються постанови на прифронтовій смузі, де стоять червоноармійські частини. З другого боку, до Київа щодня приїздять делєґації з Курщини й Вороніжчини, з місцевостей, де живе мішане населення, і благають залишити їх під Україною. Справді, майже не проходило дня, щоб до мене не являлась така делєґація, або принаймні не надсилалося якесь колєктивне прохання про вдержання якоїсь території при Україні. Приїздили представники земств, міських самоврядувань, волосних і сільських сходів і просилися під Україну. Повіти Путивльський, Рильський, Суджанський з Курщини просилися до України, мотивуючи присутністю на своїй території численного українського населення, а путивльці посилалися навіть на „історичні права“ тим, що в путивльському повіті гетьман Мазепа мав великі свої приватні маєтности. Так само просилися до нас сумежні вороніжські повіти.

Не можучи переконати річевими аргументами, большевицькі делєґати старалися просто затягти переговори, пускаючись на ріжні штуки. Придивившись добре до експансивної, нервової вдачі С. П. Шелухина й спостерігши, як палко реагує він на уваги, які зачіпають достоїнство й повагу Української Держави, маєстат її суверенности й незалежности, вони умисне, коли їм було того треба, — старалися подратувати С. П. Шелухина, щоб викликати інцідент і зірвати засідання. Коли в кінці вересня через хворобу Шелухина його замінив спокійний, урівноважений П. Я. Стебницький, якого жадними штучками не можна було схвилювати й вивести з рівноваги, большевицькі делєґати видно були дуже незадоволені цим. На початку жовтня стало ясно, що большевики навмисне затягають переговори або просто ведуть до їх зірвання. Видко було, що вони почули якусь піддержку в своїх змаганнях проти Української Держави, що звідкись прийшла їм поміч, що вони сподіваються якихось змін, котрі дадуть їм змогу в переговорах з Україною виграти як найбільше. Вони ставали чим далі, то все більш настирливими в своїх вимогах, ставили все нові й нові домагання. Тимчасом большевицька артилєрія без усякого приводу, серед білого дня бомбардувала наше місто Новгород-Сіверський, що лежало близько демаркаційної лінії. Большевицькі консули поприїздили з великим штатом співробітників до Київа, Одеси, Полтави й занялися справами, що далеко виходили поза межі їх дійсних обо-

вязків. 7-го жовтня переговори перервано на неозначений час.

Які причини викликали цю тактику большевиків на зірвання переговорів? В ті часи ми поясняли це впливом подій на театрі світової війни: ліквідацією балканського фронту, неуспіхами Німців на Заході. Тепер ми знаємо, що були ще инші причини, які ще більше додали большевикам духа й дозволили їм не спішитись з заключенням мира з Україною. Про це розповідають нам самі ті, що цю піддержку й поміч большевикам подали: саме в той час, як ми вели переговори з большевицькою делєґацією, стараючись скоріще досягти миру з Москвою й забезпечення собі наших „плечей" на Сході, провідники українського „Національного Союза" в Київі готовили вже повстання проти гетьманського уряду. Вони рішили звернутись за допомогою до большевиків. Ось як розповідає про це один з ініціяторів повстання: „Під час підготовки повстання, шукаючи скрізь з усіх боків забезпечення успіху своєї справи, ініціятори руху увійшли в переговори з представниками російської совітської мирової делєґації Х. Раковським і Д. Мануїльським для координації наших виступів підчас повстання. Вони згожувались піддержувати нас не активно, а усиленням своєї розвідочної діяльности на фронтах, щоб тим притягати увагу німецько-гетьманських військ. Вони зобовязувалися визнати той лад, який буде встановлено новою українською владою й абсолютно не втручатись у внутрішні справи Української Самостійної Народньої Республики. З свого боку ми обіцяли лєґалізацію комуністичної партії на Україні.

Д. Мануїльський, з яким я переважно вів ці переговори, пропонував мені грошей на піддержку справи, а також поїхати на кордон для підписання цього договору. Не надаючи значіння ніяким підписам, гадаючи, що й без цього можна додержати договір, коли є щирість і бажання додержуватись його й зламати з підписом, коли того бажання немає, — я їхати кудись підписувати відмовився, так само як і від пропонованих грошей. Але договір лишався договором".[1])

Одже в той саме час, як одні українці вели переговори з російською большевицькою делєґацією про мир, другі українці відбували з цими делєґатами свої конференції й заключали договір, який давав змогу большевикам дивитись на справу заключення миру з Україною, як на коме-

---

[1]) В. Винниченко. Відродження нації, т. III, Відень, 1920, ст. 158—159. Недавно про це саме знову розповів Винниченко в своїй статті про єврейську справу на Україні в 7—8-ій книжці „Нової України" за 1923-ий рік, на сторінках 22—23.

дію, котру треба по змозі затягти. щоб подивитись, що́ з цього всього вийде і вже по тому використати ситуацію для себе вповні. Ці конференції Раковського й Мануїльського відбувалися в помешканні українського товариша міністра фінансів Василя Мазуренка, котрий мешкав в державнім будинку на Інститутській вулиці (будинок Державного Банку). В хаті такого високого урядовця Української Держави, як товариш міністра, можна було спокійно і безпечно конферувати й укладати пляни зруйнування цієї Держави. Тому то й стає зрозумілим, чого большевики з кінця вересня умисне почали затягати переговори й довели до їх перервання 7-го жовтня.

IV.

Наші відносини з Доном. Кубанська справа. Питання про Бесарабію. Крим. Холмщина. Поліське староство.

З справою заключення миру з совітською Росією була тісно звязана справа Дону. На Дону за допомогою німців запанував уряд „Всевеликого Войска Донского“ з ґенералом П. Красновим на чолі. На Дону не було серйозного стремління відокремитись назавжди від Росії і заснувати свою самостійну державу. Тут відокремлення носило тимчасовий характер: поки в Москві панують большевики. На Дону мріяли, що відбудова нової Росії почнеться саме від них, від донського козацтва, та від тих антібольшевицьких елєментів, які знайшли собі притулок на Дону. На Україну дивилися, яко на бажану спільницю проти червоної Москви. Вже в червні прибула від донського уряду до Київа делєґація, з ґенералів Свєчіна і Черечукіна, і склала нашому уряду декляpацію, в котрій говорилося, що „до утворення в тій чи иншій формі єдиної Росії донське військо творить самостійну демократичну республику“. Ґенерал Черечукін залишився в Київі постійним представником Дону, а від нас поїхав на Дон з тимчасовою місією М. А. Славинський. Розуміється, що нам цікавіще було мати своїм сусідом на південному сході самостійну Донську Республику, ніж якусь частину майбутньої „єдиної“ Росії. А поки що дуже важно було визнати Дон, щоб установити з ним кордони і розпочати економічні зносини. Маючи визначену вже межу на сході, легше було балакати з большевицькою делєґацією, умовляючись з нею за границі лиш від того пункта, де сходились межі України, Дона й Московщини. Але з другого боку треба було, щоб і Дон визнавав себе не якоюсь тимчасовою державною орґанізацією, але державою в звичайнім розумінні цього слова. Тому то наше правительство й звернулося до донського в липні місяці з нотою, дома-

гаючись ясніщого означення його державної самостійности. А все-таки довелось складати з Доном договір — явний про економічні взаємини, і таємний — про взаїмну мілітарну допомогу.

Для заключення цього договору до Київа приїхали донські міністри Лебедєв, Калашніков і Гулбін. Виникло доволі гостре питання про межі між Україною й Доном. Ми претендували на Таганрогську округу з дуже великим процентом української людности. Донські представники не хотіли уступати, мотивуючи, що як раз там знаходяться військові козачі землі, котрими козачі громади володіють спільно. Але бажання знайти певну опору для наших переговорів з совітською Росією примусило нас погодитись на границі по старій межі між колишньою Катеринославською ґубернією й Донщиною, за виїмком невеликого клаптика біля Маріуполя, котрий ми виговорили собі з стратеґічних мотивів. За те в договорі було зазначено, що Дон зобовязується шанувати культурно-національні права свого українського населення. Ми вважали, що мати українську ірриденту на Дону і тим перш за все розбудити національну українську свідомість серед зовсім несвідомого тоді там українського населення — буде краще, ніж мати в себе донську і тим самим російську ірриденту. Договір був заключений 7 серпня. В його обміркованню і заключенню приймали головну участь С. П. Шелухин і я. Погоджуючись на те, що промисловий таганрогський район залишався за донськими козаками, ми виговорили, що господарське життя цього району повинно підпорядковуватись центральному промисловому органу в Харькові. Донці мусіли на це погодитись, бо заводи й копальні донські так тісно звязані і так залежать технічно від донецького басейну на Катеринославщині, що самостійно розвиватись майже не в силі.

Поруч Донської майже одночасно довелося вирішувати Кубанську справу. На Кубань гетьманський уряд дивився, як на частину української землі, яка раніще чи пізніще має бути прилучена до України, або як автономний край, або хочаб на федеративних основах. Питання трохи ускладнялося тим, що в той час Кубань увійшла в спілку з північно-кавказькими горцями, а також і з терськими козаками. В кінці травня прибула до Київа делеґація від кубанського уряду. В тій делеґації були: голова М. Рябовіл (президент кубанської Законодатної Ради), султан Шахин-Ґірей (його заступник і голова комітету горців), кубанський міністр хліборобства Д. Скопцов, члени Ради: К. Безкровний, Г. Омельченко і П. Каплин. Кубанський уряд, Рада, козацьке військо і богато місцевої інтеліґенції перебували на той час на півночі Кубанського краю, після того як большевики захопили 28 березня Катеринодар. 3-го червня

в гетьманському будинкові відбулося урочисте шанування кубанської делєгації, присутні — і з нашого боку, і з боку гостей — обмінялися дуже сердечними промовами й тостами. Гетьман говорив, що сподівається, що кубанці залишились вірними синами України й підуть тепер разом з своєю матіррю — Державою Українською. Покійний Рябовіл відповів, що Кубань хоче жити в цілковитому єднанні з Україною. Серед присутніх кубанських делєґатів, Рябовіл і Безкровний, обидва — видатні українські діячі ще з давніщих часів, були мені добре знайомі, і з ними можна було договорюватись зовсім щиро.

Настрої кубанських діячів-українців цілком відповідали нашим плянам. На Кубані велася аґітація за приєднання до України, і наше міністерство закордонних справ піддержувало цю аґітацію морально і матеріяльно (асиґнувавши, між иншим, кошти через С. І. Ерастова, котрий також приїздив до Київа, на видання українських часописів). Яко ґенеральний консул Української Держави був висланий на Кубань Прокіп Понятенко (визначний укр. соціяль-демократ), що мав великі звязки в тамошніх українських кругах. Та найважніщою в той час для кубанців була поміч мілітарна. Діло в тім, що армія добровольців під проводом ґенерала Алексєєва перебувала тоді на донсько-кубанськім пограниччу й лаштувалась до походу на Катеринодар. Було ясно, що той, хто визволить Кубань від большевиків (а вони чинили тоді страшенні звірства й спустошення), той здобуде собі симпатії населення, і до того прихиляться кубанські козаки. Одже ми умовились з українськими делєґатами Кубані, що я старатимусь добитись того, щоб з України було вислано на поміч Кубані все, що тільки ми будемо в силах. Властиво мова йшла про дивізію ґен. Натієва, яка була розміщена на східному кордоні України (на Харьківщині). Ця дивізія значно поширила свій склад і числила коло 15.000 людей. Гетьман цілком погожувався з нашим пляном — вислати цю дивізію до Азовського побережжа, посадовити на кораблі і зробити десант на кубанському березі. Тимчасом на Кубані вибухло б повстання і за його допомогою можна було очистити край від большевиків, загрожених з півночи й північного сходу донцями й добровольцями. Ходило про те, щоб випередити Алексєєва, захопити Катеринодар, і тоді можна було б проголосити прилучення Кубані до України. Після довгих і важких клопотів удалось досягти згоди на нашу операцію з боку німців: вони згодилися замінити дивізію ґен. Натієва на большевицькому фронті своїм військом і допомогти нам в справі орґанізації десанту на кубанськім побережжу. Вже був виданий наказ стягати відділи Натієва до залізниці для посадки. Був вироблений плян операції і відпущені на неї засоби. Але справа

розбилася через саботаж, чи вірніще через зраду одного з високих урядовців українського міністерства війни: очевидячки бувши в стосунках з Алексєєвим і спріяючи його інтересам, цей пан умисне затягав цілу справу, не вважаючи на виразні накази Гетьмана й військового міністра, зволікав під ріжними претекстами початок операцій, а тимчасом Алексєєв швиденько вирушив в поход, захопив Катеринодар і скорим маршем посувався до Новоросійська. Тоді німці заявили, що вже пізно, і що вони не можуть допустити збройної сутички між українцями й добровольцями: вони, як звичайно у відносинах до нас, вели подвійну гру і в цілій цій історії, окрім українського ґенерала з німецьким прізвищем, правдоподібно брали участь німецькі військові кола, що почали якусь особливу політику загравання з армією російських добровольців.

Таким способом замість приязної або навіть прилученої до нас Кубані повстала територія, опанована Добровольчею російською армією ґен. Алексєєва з її ворожими до українства настроями і плянами відбудови єдиної-неділимої Росії. Кубанська Рада мусіла коритись добровольчим ґенералам, котрі скоро добре дались їй у знаки, а ми мусіли обмежитись заснуванням на Кубані українських консульств і таємних аґентур для аґітації. Все, що було на Україні активно-ворожого до української державности (з антібольшевицьких елєментів) почало орієнтуватись на опановану добровольцями Кубань. Туди переніс своє видавництво відомий ворог українства, редактор „Кіевлянина“ В. Шульгин, і між Київом та Катеринодаром почали снуватись таємні нитки зради й повалення української державности. І як частина українських націоналістів шукала для зруйнування Української Держави помочи в російських большевиках, так само українці-русофіли шукали її в російських добровольцях.

А тимчасом Українська Держава мусіла дбати про обєднання з собою всіх українських територій, що тим чи иншим способом опинилися в чужих руках. Вже в перші дні свого урядування в міністерстві я застав працю комісії по бесарабському питанні. Обкарнана й спутана в своїм економічнім житті бухарестським миром і Центральними Державами (цей мир заключено 5 березня 1918 р.) Румунія кинулась шукати собі компенсації на сході — в Бесарабії. Німці дали на це мовчазну згоду, обминувши зовсім питання про східні границі Румунії в договорі й заявивши устами Кюльмана, що питання про Бесарабію се справа румуно-українського порозуміння. Користуючись з того, що тимчасово з боку України не було жадного збройного опору й розпоряджаючи кількома дивізіями війська спе-

ціяльно на східному своїому кордоні,[1]) Румунія окупувала Бесарабію, і тоді сойм „Бесарабської Республики“, т. зв. „Сфатул-Церій“, проголосив прилучення Бесарабії до Румунії. Певна річ, на цей вотум вплинуло те, що Україна, яка була тереном боротьби між большевиками і дуже лівим соціялістичним правительством Української Народньої Республики, вважалася в той мент далеко менш надійною опорою порядку й ладу, ніж Румунія. До того ж і Центральна Рада, видаючи свій Третій Універсал і проголошуючи в ньому право самовизначення „окраїн“, в тім числі й Бесарабії, тим самим давала румунам підставу твердити, ніби Україна зріклась своїх прав на Бесарабію. Правда, на засіданні Центральної Ради 12 квітня 1918 р. була прийнята резолюція, передана як деклярація українського уряду до румунського, про те, що Центральна Рада не признає ухвали Сфатул-Церія за акт вільного виявлення волі всіх народів, які заселяють Бесарабію і що Українська Народня Республика вимагає здійснення вільного бажання мешканців тих частин Бесарабії, які заявили вже або заявляють про своє бажання належати до Української Народньої Республики. Але це тільки заплутувало справу, ставлячи питання не про цілу Бесарабію, як окремий край, етнографічно й економічно звязаний з Україною (не кажучи вже про звязки історичні), але про якісь окремі частини її. Протестуючі ноти правительства Української Народньої Республики не робили на румун ніякого вражіння, поки за тими нотами вони не бачили реальної сили.

Нове гетьманське правительство стануло на тому, що окупація та примусове прилучення Бесарабії румунами є актом насильства і противиться бажанню самої людности; тому-то Українська Держава ніяк погодитись із цим не може. В такому дусі й була вислана до румунського правительства нота 5 червня 1918 р. В ній заявлялося, що „рішучим способом відкидаючи права Румунії на Бесарабію й заявляючи про свої права на цю область, правительство Української Держави не думає одначе робити актів якогонебудь насильства у відношенню до прав Бесарабії на справедливе й доцільне національне самоозначення; але цілком зрозуміло, що з життєвого і для всієї України стратеґічного й економічного мотивів правительство Української Держави повинно настоювати на приналежности політично-автономної Бесарабії до Української Держави, до чого Україна має всі права і чого бажає величезна більшість населення Бесарабії.

---

[1]) Згідно пункту 5-му Букарештського миру Румунія мала мобілізувати 8 своїх дивізій, а по заключенню мира з Росією мала бути демобілізована решта, за виїмком тих частин, які потрібні для охоронної служби на східному, колишньому російському кордоні.

На цю ноту румунський уряд відповів обширною нотою — цілим трактатом, полемізуючи з нами по пунктах. Тимчасом життя само показувало, до кого Бесарабія стоїть близче: до нас почали являтись, нишком і відверто, цілі делєґації з Бесарабії, клопочучись про встановлення торговельних відносин з Україною. Ці делєґації, до яких входили представники духовенства, земельних власників, селян, запевняли нас потай, що ціла Бесарабія прагне сполучитись з Україною. Вони казали, що досить було би появи на Дністрі одної української дивізії, щоб Бесарабія повстала й прилучилась до України: дикунські методи румунського адміністрування встигли вже добре датись у знаки навіть тим, хто раніще дивився на Румунію, як на захист від анархії. На жаль виставити на Дністрі тої одної дивізії ми не могли через своїх „союзників", і тому поки що мусіли обмежитись дипльоматичною й економічною боротьбою. Як і в відносинах до Кубані, довелося піддержувати в Бесарабії ті елємснти, які особливо стояли за злуку з Україною: на представлення міністерства закордонних справ наше міністерство фінансів відпускало по дешевій ціні цукор для бесарабських кооперативів; міністерство юстиції виплачувало платню судовим чинам Бесарабії, які не хотіли присягати румунському королеві; видавалися субсидії певним особам, які агітували на нашу користь. Але торговельні зносини з Україною були потрібні не тільки Бесарабії, або — краще сказати — не стільки Бесарабії, скільки самій Румунії, знищеній і виснаженій війною. Тому-то вона й домагалася установлення дипльоматичних та торговельних зносин з Україною. Центральна Рада вислала була свого посла до Румунії — М. Галаґана, який вернувся до Київа після перевороту. Нового посла ми не посилали, тримаючи в Румунії лиш консулів, потрібних нам для охорони величезного військового майна, що полишилося в Молдавії після розпаду колишнього російського (а потім українського) фронта.

Поки йшов обмін нотами між нами та румунами, прибула до Київа (на початку вересня) спеціяльна румунська місія з товаришем міністра Концеску на чолі. Вона мала метою заключити з Україною торговельну умову. Ми не мали особливої потреби спішитись з умовами, але події розвивалися так, що договір з Румунією міг мати для нас певне значіння: за цим договором мало піти офіціяльне визнання нас Румунією і разом із тим змога увійти на румунському терені в безпосередні зносини з представниками Entente'и в Ясах або й у Букарешті. Через те питання про Бесарабію ми поставили так, що це наш „довгий процес", якого ми ніяк не хочемо припиняти і який доведеться розвязувати вже при загальній ліквідації світової війни і який не перешкоджає поки що нам входити з Румунією в ділові зносини.

Нам треба було зачекати лиш, поки сформується українська армія і поки німці почнуть забиратися з України: тоді питання про Бесарабію можна було би вирішити швидко й без великих труднощів. Тому-то поки що я дуже старався довести заключення торговельної умови з Румунією до здійснення. В міністерстві було організовано комісію, яка спільно з Концеску мала виробити проєкт договору. В цій комісії з нашого боку брали участь проф. Ейхельман, А. Галіп, А. Яковлів, товариш міністра торговлі С. Бородаєвський і ще представник від міністерства фінансів. Наші делєґати взяли дуже різкий тон і Концеску не міг з ними ні до чого добалакатись. Він прохав, щоб було допущено вивезти з України $1^1/_2$ мілійона пудів хліба і 1 мілійон пудів цукру; натомість Румунія мала привозити до нас сушені фрукти, бесарабське вино (молоде!) і трохи оселедців. На таку пропозицію наші делєґати підняли Концеску на сміх. Ні нафти, ні бензину Румунія доставити нам не могла, бо вже не була господарем над своєю нафтою після Букарештянського миру. Сидячи якось на цій конференції, я зауважив Концескові пів-жартом, що він пропонує нам усе бесарабські продукти, на які ми дивимось, як на своє власне добро, а от з дійсно румунських продуктів він не пропонує нічого, а годилось би предложити хоча-б бензину, який нам більш потрібний тепер ніж молоде бесарабське вино та сушені сливи. На це Концеску заявив, що він добуде бензину: по всій Румунії буде цілком заборонено приватний рух автомобілів і все, що таким способом удасться зекономізувати, висилатиметься на Україну!

Нарешті якось склали таки проєкт умови. Але тепер настали перешкоди в Раді міністрів: і Гутник (міністр торгу) і Ржепецький не хотіли й чути про якийсь договір з Румунією. Після дебатів в Раді міністрів договір був провалений. Я кинувся тоді до Гетьмана, зясував йому справу й її вагу з політичних мотивів. Концескові було влаштовано урочисту авдієнцію у Гетьмана, за обідом проголошувано офіціяльні тости; справу якось було полагоджено. Гетьман викликав до себе Ф. А. Лизогуба і настояв, щоб договір було знову поставлено в Раді міністрів. На другий день договір знову було внесено на розгляд; мені довелось богато говорити про політичне значіння цього договору для даної хвилини, про його правдоподібну тимчасовість; після деяких суперечок цим разом договір удалось провести. До Румунії було виряжено надзвичайну місію з ґенералом Дашкевичем-Горбацьким на чолі. Одначе договору справді не довелось увійти в життя, бо скоро потому перестала існувати й сама Українська Держава, ласки якої так домагалися тоді румуни.

Справа з прилученням до України Криму була також

доволі скомплікованою завдяки особливій політиці німців у тій справі. Коли українські війська разом з німцями очищали Україну від большевицьких банд, то передові українські відділи перейшли вже Перекоп, заняли дуже важну з стратегічного погляду станцію Джанкой і маршерували вже на Сімферополь. Місцеве населення з одушевленням вітало українців. Але німці примусили їх здержатись і потім залишити Крим. За Україною залишилась тільки північна Таврія. Під охороною німців знову зібрався національний татарський сойм „Курултай", але з того нічого не вийшло, владу захопили російські елєменти Крима й зорганізували краєве кримське правительство з генералом Сулькевичем на чолі. До цього правительства увійшли переважно колишні значні урядовці царської Росії: бувший російський посол в Царьгороді Чариков, граф Татіщев, сенатор Ахматович (родом литовський татарин і магометанин) та інші. Це правительство, розуміється, дивилося на себе, як на тимчасове, переходове, поки відбудується єдина - неділима Росія. Про якусь залежність від України воно й чути не хотіло.

Але ми не могли зріктись Крима з цілого ряду дуже поважних причин: політичних — не бажаючи мати під рукою якийсь Піємонт для майбутньої єдиної - неділимої Росії, стратегічних — не можучи залишати в чужих руках Севастополь, як базу для української фльоти і ключ до панування на Чорному морі; нарешті були причини чисто етнографічні — високий процент українського населення в Криму. Вже не згадую про тісні економічні взаємини Крима з Україною, без продуктів котрої він не міг вижити. Всі ці резони, між иншими, були виложені в нашій ноті до німецького уряду від 30 травня 1918 року. В цій ноті довелося так само як і що-до бесарабської справи спростовувати й виясняти помилку 3-го Універсала Центральної Ради, яка так щедро наділяла всі окраїни правом самовизначення „аж до відділення включно". В своїй ноті ми спірались не тільки на історичні, економічні та инші аргументи, але також і на волю самого населення: фактично воно хотіло прилучитись до України: і татари, і німці-кольоністи, й українці. Не хотіли цього лише росіяне, що опинились біля влади. Вони поробилися великими кримськими самостійниками і, минаючи Київ, хотіли мати безпосередні зносини з Берліном.

Щоб піддержати українську справу й українську орієнтацію в Криму, наше міністерство асигнувало кошти на піддержку трьох кримських газет, які пропагували думку про велику користь для Крима від прилучення до України. Одну з цих газет вів Евген Ганейзер, давній український письменник. Він кілька разів приїздив до Київа і через нього я передавав у Крим гроші. Так само субсидували ми українські громади в Криму через спеціяльно заснований при міністер-

стві неофіціяльний комітет „Степової України“, що мав завданням ширити в Криму ідею прилучення до України.

Уряд ґен. Сулькевича з свого боку почав боротися з „українською пропаґандою“, почав переслідувати україно-фільські ґазети, потім одмовився приймати офіціяльні телєґрами й папери українською мовою. Тоді довелося вжити репресій з нашого боку. Не було потреби воювати з Кримом. Досить було проголосити економічну блькаду півострова. Я настояв в Раді міністрів на проголошенні „митної війни“ з Кримом; було спинено всякий товаровий рух і морську комунікацію за виїмком того, що йшло на потреби німецьких залог у Криму. Наближався збір урожаю фруктів, що того року випав дуже гарний. Кримські садоводи потрібували шельовок на ящики для фруктів, стружок, опилок для упаковки; все те привозилось звичайно з України, але тепер довіз був спинений. Потрібували також цукру для консервування фруктів, дров для сушки — і цього всього теж не було. Нарешті треба було для населення хліба. За пару тижнів ціни на всі продукти в Криму страшенно підскочили. Урожай почав гнити без консервування, становище садівників робилось катастрофічним. Німці вже наперед закупили масу фруктів, свіжих і сушених, і тепер уже це гинуло. Морем везти було не можна, бо ніякі кримські фрукти не виносили довгої перевозки морем і потім нової перегрузки на залізниці. Німці звернулись до нас з нотою, прохаючи зняти блькаду. Ми відповіли, що не можемо цього зробити. Тоді вони звернулись до нас вдруге, мотивуючи своє прохання тяжким становищем кримської людности. Від нас була дана відповідь, що українське правительство взяло на себе зобовязання що-до постачання продуктів до Німеччини, але відносно Криму такого зобовязання ми не брали на себе; ми готові піти на зустріч інтересам кримського населення, одначе це залежить цілком від кримського правительства, яке досі не хотіло порозумітися з нами. Німці більше до нас не зверталися, а уряд ґен. Сулькевича мусів капітулювати: від нього прийшла до нас телєґрама, що він готовий почати переговори про форму державного обєднання з Україною. Блькаду було знято, і скоро по тому до Київа приїхала делєґація в складі кримських міністрів: сенатора Ахматовича, Чарикова, Нікіфорова і Фрімана. Але ми заявили, що не вважаємо цю делєґацію за компетентну виявляти волю і бажання кримського населення і зажадали присилки представників від громадян головних народностей краю. За тиждень прибули представники від татар, українців і німців-кольоністів. Всі склали візит Ф. А. Лизогубові, потім мені. Я запрохав кримських гостей на обід, який відбувся в помешканні міністерства Закордонних Справ. На обіді був і Лизогуб. Наші гості сиділи за обідом в такому настрої мов на похороні. Пред-

ставники від національностей почували себе бадьоріще, але, видко, в присутности своїх міністрів не зважувались розвязувати язика.

На другий день почались офіціяльні переговори в присутности представника від німецького головного командування, молодого принца Рейс. Переговори йшли цілий тиждень. Кримські делєґати дуже змагались, чіплялися до кождого слова, говорили довгі промови. Особливо на непримиреній позиції стояв Чариков, колишня гроза Турків. Нарешті таки зговорились і виробили прелімінар умови: Крим діставав внутрішню автономію, свій краєвий сойм, територіяльне військо, статс-секретаря по справах Криму в Раді українських міністрів. Ці умови було повезено до Криму, щоб обговорити на зборах „Курултая" та деяких громадських і національних орґанізацій. Ми пішли на це, бо були певні в прихильному полагодженню справи (про це нишком заявляли нам і делєґати від національностей, що приїхали до Київа). Тимчасом німці згодились передати нам чорноморську фльоту з Севастополем, і на кількох торпедовцях і канонєрських суднах уперве замаяв український морський кармазиновий стяг. Тим самим до нас переходила фактична влада над Кримом. Але з цього всього Українська Держава не встигла скористати. Вже наближалась хуртовина, що змела її саму з лиця землі...

До найважніщих наших „окраїнних" справ, належала справа Холмщини й південної частини Білорусі, окупованої нами й орґанізованої під назвою Поліського староства. Берестейський мир доволі вірно зачеркнув північно-західні межі української території, і Холмщина та частина Підляшша мали припасти Україні. Але ці землі були окуповані військом Центральних Держав: пять південних повітів Холмщини, чисто українських по свойому населенню, входили в зону австрійської окупації і творили частину Люблинського ґенерал-ґубернаторства; північна частина Холмщини і Підляшша належали до зони окупації німецької. Ще уряд Центральної Ради призначив на Холмщину і Підляшша краєвим комісаром відомого українського діяча Ол. Скорописа-Йолтуховського. Він залишився на своїй посаді і за гетьманського уряду, як краєвий староста. Скоропис-Йолтуховський оселився з своїми урядовцями серед спустошеного краю, в Бересті, де не залишилося жадного цивільного населення. Німці допустили його до урядування, обмеживши, одначе, його компетенцію справами економічної допомоги населенню і культурно-просвітними. Австрійська-ж влада не тільки не допустила його до урядування, але дала полякам усі можливости спішно польонізувати край, звозити туди польських кольоністів, нищити українські школи, церкви і взагалі всі ознаки українського життя. Роблено утиски також і над

греко-католицьким духовенством, щоб не допустити українських впливів з Галичини: єпископа Боцяна, призначеного до Холма митрополитом Шептицьким, не допущено до його катедри. Навіть військовим священникам при українських полках австрійської армії заборонювано виконувати церковні треби серед цивільного населення. Єпископ Евлогій старався через мене добитись від австрійців дозволу на поворот до краю православних священників. Але австрійські власти були глухі на всі наші домагання в цій справі, ведучи свою польонофільську політику.

Маючи в руках силу документального матеріялу про специфічну австро-польську політику в краю, який мусів по Берестейському миру відійти до нашої держави, міністерство закордонних справ звернулось 12 червня 1918 р. до Австро-Угорського уряду з нотою, де, вирахувавши всі факти польонізації Холмщини, зажадало, щоб „він негайно поробив рішучі заходи для того, щоб було відкинуто й скасовано все те, що заведено Польщею на території Холмщини, щоб негайно повернуто було всіх вивезених з Холмщини підчас війни мешканців і припинено імміґрацію поляків на Холмщину". Ми змовились з А. І. Яковлевим (він залишався у Відні якийсь час до приїзду туди В. К. Липинського), щоб одночасно доручити текст цієї ноти у Відні і в Київі. Одначе добитись чогонебудь в цій справі безпосередньо від австрійців, звязаних своїм залицянням до поляків, було дуже тяжко. Довелось звернутись до німців, як контраґентів по Берестейському договору і питання про Холмщину було поставлене на обговорення в Берліні нашим премєром Ф. Лизогубом підчас його подорожи до Німеччини. Лизогуб звернувся до німецького уряду з меморіялом, виробленим у Київі, де дуже виразно було зазначено становище на Холмщині і відношення до холмського питання з боку українського правительства [1]). Цей меморіял

---

[1]) З огляду на історичний інтерес цього документа, як памятки наших змагань за західно-українські землі, дозволяю собі подати на цім місці текст цієї ноти:

„10. серпня с. р. австрійський посол при Українській Державі ґраф Форґач заявив голові Українського Уряду, що ратифікація мирного договору задержується з боку Австро-Угорщини через бажання остаточно встановити границі між Україною й Польщею, при чому додав, що, на думку його уряду, границя має йти по природній межі, а саме по річці Бугу.

По Берестейському мирному договору границя між Україною й Польщею проходить по лінії: Тарноград, Білгорай, Щебречин, Красностав, Пугачев, Радин, Межирічча, Сирошки, Мельник, Високо-Литовськ, Пружани і Вигоновське озеро. По додатковому протоколу від 4 березня 1918 р. мішана комісія, якій доручено було встановити границі на місці не зобовязана точно додержуватись зазначеної граничної лінії і має право її виправляти одхиляючись на схід, але беручи на увагу строго етноґрафічні принципи й бажання населення прикордонної смуги.

Пропозиція австрійського уряду, зроблена на словах послом ґр. Форґачем, Українським Урядом ніяк не може бути прийнята, бо про-

і звязані з ним заходи були відповіддю на старання, які робив у Київі ґраф Форґач, звертаючись то до премєр-міністра, то до мене і умовляючи нас згодитись на лінію Буга, як на „природну й історичну границю“ між Україною й Польщею. Я вже раніще спостеріг, що ґр. Форґач перед тим як зробити якусь велику неприємність, стає дуже приязний і ласкавий, приїздить з візитом, говорить про всякі далекі від біжучої політики справи, одним словом лащиться мов той кіт, щоб потім зненацька випустити свої пазурі. Так було й тепер. На початку вересня ґр. Форґач на протязі тижня двічі або тричі заїздив до мене в міністерство без особливого діла, так от немов провідати — як живу і що поробляю. Я насторожився. Дійсно, приїздить він ще один раз і просто заводить мову про Холмщину; починає говорити, як би то добре було, коли-б нарешті між Україною й Польщею були установлені приязні сусідські відносини, а за-для цього найкраще було би встановити границю по Бугу; це, мовляв, природна історична, політична й стратегічна лінія кордону. Я заявив, що ми ніяким способом не можемо погодитись на цю лінію, себ-то иншими словами — зріктись Холмщини, старої української землі, яку старалася

ведення границі по Бугу позбавило-б України цілої Холмщини, права на яку були признані за Україною Берестейським договором, уже ратифікованим Німеччиною, Туреччиною й Болгарією.

Україна жадним способом не може відмовитись від области, на яку має старі історичні права і яка в подавляючій своїй більшости заселена українським народом. Щодо національности населення краю на 1 січня 1900 року ділилось так: українці й білоруси 463.902 (або 51, 76% всієї людности), поляки 268.053 (29, 9%), жиди 135.238 (15, 1%), инші національности 29.123 (3, 24%).

Претензії Польщі на цей край обґрунтовуються лиш тимчасовим володінням в наслідок завоювання, що тяглось від 1347 до 1795 року. З першнх же років панування над краєм поляки повели політику насильства та гніту над українським та білоруським народом, що найяскравіще виявилось в переслідуванні української мови, православної віри й економічній руїні українського й білоруського селянства.

Український уряд, який працює тепер як найенергійніще над утворенням самостійної й сильної Української Держави, бажає також установити добросусідські відносини з усіма державами. Кермуючись принціпом самовизначення народів, який був основою Берестейського договору, уряд Української Держави саме в імя цього принціпа не може погодитись з повним і насильним відірванням так значної території України з півміліоновим українським населенням до Польщи, що викликалоб по всій Україні страшне обурення і гнів, а в будуччині сталосяб причиною ворожнечі між двома державами: Україною й Польщею.

Український уряд з огляду на доконану вже ратифікацію Берестейського договору Німеччиною, Болгарією й Туреччиною, пропонує:

1. Негайно скликати мішану комісію для остаточного встановлення граничної лінії, в надії, що нема певних причин для відмови ратифікації Берестейського договору і з боку Австро-Угорщини;

2. Допустити на Холмщину українські цивільні й судові власти, а також православне духовенство.

відлучити від Польщі й зєднати з рештою своїх українських областей навіть царська Росія. Форґач знову почав переконувати мене в зручности границі по Бугу і дав зрозуміти, що від нашої згоди на це залежить прискорення ратифікації Берестейського миру Австро-Угорщиною. Він іще двічі або тричі приїздив до мене і все зводив розмову на холмське питання. Саме тоді Ф. А. Лизогуб виїхав до Берліна, і я дожидав наслідків його подорожи. Тимчасом я сповістив про переговори з Форґачем нашого посла у Відні В. К. Липинського, з яким ми окрім офіціяльних зносин вели приватне листування. Один з таких листів — мій до Липинського — зберігся, і я друкую його як певного роду документ до історії холмського питання. В цім листі порушується також ще й инша справа: про залишення на Україні галичан та буковинців, яких хотіла забрати до себе Австрія. Про цю справу ходили в своїм часі ріжні фантастичні чутки, — немов би сам український уряд зажадав від Австрії, щоб вона забрала своїх підданих галицьких та буковинських українців. Одже тому навожу тут цей мій лист в цілости:

„7 вересня 1918 року.

Високоповажаний і дорогий Пане Товаришу!

Ви вже певно одержали мою телєґраму про наслідки подорожи міністра-президента до Берліна для холмської справи. Я вислав її двома дорогами: до Вас безпосередно і via Берлін — на випадок, як що нечиста сила по дорозі до Відня щось наплутає.

Тепер можу сказати Вам у листі більше, ніж у тій телєґрамі. Міністр-президент подав Берлінському урядові ноту, копію котрої Вам посилаю (див. вище у примітці. *Д. Д.*). На се німці заявили, що вони стоятимуть цілком на ґрунті Берестейського договору. Одже в наслідок того Рада наших міністрів, вислухавши звідомлення п. Лизогуба, постановила, що й ми маємо стояти на ґрунті договору, вже ратифікованого трьома державами. Я вів з ґр. Форґачем переговори майже щодня; він усе пропонував нам погодитись на лінії Буга, як на „природній, натуральній, історичній“ границі; поляки мали-б забезпечити національні й релігійні права українському населенню і зріклися-б усяких претензій на західню Волинь. Я казав йому на це, що до повороту премєр-міністра нічого рішучого не можу відповісти, хоча не думаю, щоб нам можна було на лінію Буга згодитися, особливо коли брати її цілу (в межах австрійської й німецької окупації). Нарешті, коли вияснився погляд берлінських кругів, я поїхав до ґр. Форґача і заявив йому:

Ми ніяк не можемо згодитись на лінію Буга; ми можемо, твердо стоючи на ґрунті Берестейського договору, піти на зміну пограничної лінії в тім напрямку, щоб відсту-

пити окремі пункти з чисто польським населенням (от як Радин). Я полишив у Форґача писану заяву в дусі ноти, поданої в Берліні (про саму ноту я, розуміється, не згадував). Гр. Форґач прийняв мою заяву до відома.

Тепер я дожидаю вістей від Вас: як тепер дивляться на справу Холмщини у Відні і чи збираються скоро ратифікувати мир з нами.

Друга справа, про яку мені довелося не раз говорити з гр. Форґачем, і про що я Вам телєґрафував, — це справа галичан і буковинців, яких Австрія хоче забрати до себе як військово-обовязаних. Пан Гетьман прийняв цю справу близько до серця, особливо січових стрільців, з яких він формує тут полк або може й цілу бриґаду. Як відомо Вам, гр. Форґач спочатку казав, що ми маємо до 10 вересня подати йому реєстр усіх галичан і буковинців, що служать по наших урядах, і з тих реєстрів, мовляв, можна буде вибрати усіх потрібних нам і залишити їх на посаді. Але поки йшли переговори, австрійські власти почали хапати галичан, не дожидаючи навіть 10 вересня. Тоді я знову з наказу п. Гетьмана зателєґрафував Вам, щоб Ви поїхали в ставку до А. О. К. і там поклопоталися про залишення галичан і буковинців на нашій службі.

Підчас мого останнього побачення з гр. Форґачем позавчора він заявив, що одержав телєґраму, згідно з якою галичане можуть лишитись у нас ще до 10 жовтня (низчі служащі й військові), а вищі служащі зпоміж них до 31 грудня. Але я думаю, що треба домагатись, щоб залишити у нас всіх без обмеження терміну, бо вимоги австрійських властей явно йдуть всупереч Берестейському договору.

Подорож Ф. А. Лизогуба до Берліна принесла ті добрі наслідки, що німці згодились не суперечити приєднанню до нас Крима. Друге — це вияснення їх позиції в Холмській справі. Взагалі було важно завязати безпосередні звязки і перенести центр ваги українсько-німецьких відносин з кабінетів Мума й Ґренера до Берлінських міністерств.

Щиро поважаючий Вас і відданий

Д. Дорошенко.

P. S. Між иншим гр. Форґач сказав мені, що призначення наших консулів до Австрії до ратифікації — передчасне, мовляв, можна ще зачекати. А як дивляться на це у Відні?"

Як раз тоді надїхав до Київа сам Липинський, не памятаю — може й розминувшись з моїм листом. Ми зараз же умовились з ним, що слідуючий раз будемо говорити з Форґачем неодмінно в його — Липинського — присутности. І от відбулася наша конференція з Форґачем. В. К. Липинський, умовившись зі мною, предложив Форґачеві

плян такої розвязки холмської справи вкупі з галицькою: коли Австро-Угорщина з тих або инших причин не може тепер перевести поділ Галичини на українську й польську частини, то миб задовольнились на якийсь час, як би Галичину було прилучено до Угорщини, а тоді поділено на дві адміністраційні частини — польську й українську, при чім до української малиб бути приділені й закарпатські українські комітати (так само як і Буковина). Щодо Холмщини ми згожувались на те, щоб північна її частина, де українське населення творить в середньому $^1/_3$ усієї людности, була прилучена до Польщі, але вимагали категорично прилучення до України південних чисто українських повітів. За цю уступку ми вимагали, щоб Галичина ніяким чином ніколи не булаб прилучена до Польщі, навіть польська її частина; в противному разі ми не можемо йти на жадні уступки в холмській справі. Ця комбінація дуже заінтересувала гр. Форґача. Він передав її Буріянові. Скоро по тому Форґач виїхав до Відня і вже більше не повернувся на Україну. Тимчасом Австро-Угорщина почала явно хилитися до розпаду. У жовтні почалась самовільна демобілізація й австрійські частини стали покидати й Холмщину. Саме тоді — в кінці жовтня й початку падолиста я перебував у Берліні. Я переговорив у цій справі з німецьким правительством і між нами було умовлено таким способом: німці давали нам одну дивізію свого війська, щоб заняти кордон між Холмщиною й Польщею в зоні австрійської окупації, а ми тимчасом впровадимо туди свою адміністрацію, утворимо на місці міліцію і, таким чином, поки справа остаточно вирішилась би виявленням волі самого населення (як уже думалося в падолисті по проголошенню відомих Вільзонових пунктів), Холмщина була б забезпечена від примусової польонізації й фактично залишилась за нами. 9. падолиста вранці я в помешканні міністерства закордонних справ у Берліні остаточно обговорив з одним з товаришів міністра усі деталі умови, вже ухваленої принціпіяльно в попередніх розмовах з рейхсканцлєром і з міністром закордонних справ, але, вертаючись з міністерства до нашого посольства, побачив на вулиці автомобілі під червоним прапором і з кулеметами; на вулиці появились плякати, що імператор зрікся трону — почалась німецька революція... Слідом за нею почалось повстання на Україні. Німці покинули край, поляки захопили всю Холмщину й Підляшша, і українська адміністрація, що з краєвим старостою Ол. Скорописом-Йолтуховським залишилась на своїм посту, була заарештована й опинилась в польськім таборі для інтернованих. Утрата Холмщини й Підляшша була одним з перших наслідків упадку Української Держави.

Справа Поліського староства — також справа наших

окраїн, хоч тут уже ми вийшли по-за етнографічні українські межі, захопивши частину чисто білоруської території. Нас докоряли тоді за „імперіялізм“, і мені спеціяльно доводилось вислухувати докори з боку моїх приятелів-білорусів. Але ми не переслідували ніяких імперіялістичних цілей і не вели заборчої політики: в даному разі нами кермували інтереси самоохорони; при тодішних неусталених відносинах питання про те, в чиїх руках буде стратегічна лінія Берестъ-Кобрин-Лунинець-Гомель і самий Гомель, цей ключ до Чернігова й Київа, було для нас питанням життя і смерти. Ми могли бути спокійні тільки тоді, як би ця лінія належала самостійній і сильній Білоруській Державі. Але, у нас не було певности, що така держава (формально вже й проголошена) в тодішніх відносинах могла укріпитись і сконсолідуватись; навпаки, можна було напевно сподіватись, що цю лінію захопить Совітська Росія або Польща. Тому ми воліли взяти південну Мінщину й Могилевщину (Пінський, Мозирський і Гомельский повіти) в свої руки й тримати доти, доки за неї не можна було-б почати говорити з правним господарем-урядом Білоруської Держави. Значіння Гомельської околиці розуміли на Україні ще за часів Хмельницького, коли українська армія окупувала південну Білорусь, і українській уряд тримав там свої залоги й свою адміністрацію, проти чого дуже протестувала Москва.

V.

Справа анульовання таємного договору про поділ Галичини.

Як один з найяскравіщих проявів специфічної політики супроти молодої Української Держави з боку австро-угорської влади, політики, котра стояла в тісній залежности від польсько-мадярських впливів, може служити історія анульовання таємного договору про поділ Галичини. Одним з головних акторів у цій історії був ґраф Форґач, якого імя записане в діях австро-угорської дипльоматії останніх років монархії, яко автора відомого ультиматума Австро-Угорщини до Сербії, ультиматума, з якого почалася світова війна. В способах і методах, які уживав граф Форґач у Київі, особливо в цій історії з анульованням договору про поділ Галичини, знати досвідчену руку майстра від усяких порушень і уневажнень законности і права, які так характеризують міжнародню політику небіжки, старої Австро-Угорщини. Історія ця хронольоґічно мала місце ще перед переговорами про холмську справу і послужила нам певною осторогою при цих переговорах.

Як звісно, при підписанні Берестейського миру між Україною й Австро-Угорщиною було заключено таємну додаткову умову, згідно якій Австро-Угорський уряд зобовя-

зувався не пізніще 20 липня 1918 р. перевести поділ Галичини на східню й західню частини, і злучивши східню, українську Галичину з українською частиною Буковини, створити з тих частин суцільний коронний край. Істнувало два офіціяльних примірники договору: один в австрійському міністерстві закордонних справ, другий був виданий на руки Ол. Севрюкові. Документи ці мали бути заховані в як найбільшій таємниці. Одначе Севрюк, як мені оповідали, не вдержався і проговорився за товариською вечерею у Відні галицьким землякам про істнування такого документу, і на другий день про це знав цілий Відень. Довідались, певна річ, і поляки. Граф Чернін напосівсь тоді на Севрюка, щоб той віддав документ назад. Погодились на тому, що примірник, який був у Севрюка, мусить бути переданий на схованку до міністерства закордонних справ Німеччини в Берліні. Копії одначе залишились і в українських руках. Одна з них була потім у мене в міністерстві закордонних справ у Київі.

Поляки, що вже знали таким способом про договір, пустили в хід усі засоби, щоб перешкодити його переведення в життя. Австрійське правительство опинилося в дуже скрутному стані: маючи на увазі так зване „австро-польське“ вирішення польської справи, себто перспективу створення автономної Польщі під пануванням Габсбургів, воно мусіло особливо запобігати прихильности у поляків. Тимчасом Коло Польське на своїм засіданні 22 червня ухвалило недовірря премєру кабінета д-ру Зайлєру за те, що він згодився на якісь зобовязання що до поділу Галичини — поза Польським Колом. Знов же і мадяри, в руках котрих фактично була закордонна політика Австро-Угорщини, дуже не спочували ідеї поділу Галичини й створення українського коронного краю. В угорськім соймі посол ґраф Батіяні вніс на початку червня інтерпеляцію в справі поділу Галичини, котрий він уважав за дуже шкідливий для інтересів Угорщини. Тоді австро-угорське правительство рішилось просто анульовати договір. В такому дусі ґраф Буріян, міністр закордонних справ Австро-Угорщини, дав обіцянки полякам. В той же час в австрійській пресі, починаючи з „Neue Freie Presse“, розпочалася кампанія проти України, з обвинуваченнями її, що вона зломала Берестейський мир, ніби то не постачаючи Австрії збіжжа. Переведення задуманої справи було доручене ґр. Форґачу в Київі. Той зовсім несподівано явився до Гетьмана і заявив, що Австро-Угорщина анулює договір. Гетьман був справді заскочений несподіванкою, але заявив, що не може погодитись з анульованням договору і що хоче поговорити в цій справі з міністром закордонних справ і аж тоді дасть остаточну відповідь. Це було 5 липня. В той же день я бачився з Гетьманом, У нас обох складалося враження, що фактично анульовання договору

ще не було і що граф Форгач можливо ще тільки намацує ґрунт. Одже рішено було, що я зараз же сповіщу про це нашого посла у Відні В. Липинського і запитаю його, як в дійсности стоїть справа. У відповідь на мій лист, висланий до Відня через ґенерала Сокиру-Яхонтова, я одержав від Липинського листа, датованого 14. VII., який навожу тут, бо він представляє наші спільні з ним погляди на справу:

Високоповажаний і дорогий
Пане Товаришу!

Лист Ваш з дня 6. VII. с. р., переданий Вами через п. Сокиру-Яхонтова, одержав. Бачу, що звістка про анульовання галицького договору, котру я вам подав в листі через п. Прийму (до речи, чи одержали того листа?) [1]) на превеликий жаль справджується. Тут поки що всі австрійські дипльомати мовчать мов в рот води набрали, видко ждуть результатів переговорів у Київі.

Мій погляд на сю справу такий: богато краще для нас — коли уступки необхідні — поступитись де в чім в справі Холмщини, чим відступити від поділу Галичини. А се ось через що: наша західня границя, з огляду на всякі можливі ще переміни на сході, мусить бути забезпечена з боку національного і ґеоґрафічного. Спираючись на Карпати і маючи всі дані для розвитку нашої національної і державної ідеї в Галичині, ми всі свої сили можемо обернути на боротьбу (а вона буде дуже тяжка) зі сходом. Коли-ж за Збручем ми будемо мати огнище такої українсько-польської боротьби (після прилучення всієї Галичини до Польщі), якої ще досі не бувало, то при нашій національній хисткости й істеричности — се пряма дорога до „царя восточного православного“. Одже, повторюю, від поділу Галичини і сотворення в Австрії коронного українського краю не можна відступити ні за що, а що до Холмщини — можемо обіцяти, що ми не будемо робити особливої пресії в комісії, котра буде вирішати цю справу зараз по ратифікації Берестейського договору.

Не забувайте ще, що анульовання галицького договору підорве страшенно національну репутацію п. Гетьмана і теперішнього уряда, а крім того додасть нових сил цілому галицькому і нашому москвофільству (казатимуть, що Росія „обороняла“ Галичину). У всякому разі жду від Вас в цій справі найточніщих інформацій і директив, бо знаючи про київські переговори, я маю тут зовсім звязані руки і нічого не можу робити в сім напрямі, не маючи звісток про наміри Ваші і нашого Правительства. Будьте ласкаві, сповістіть про все як найшвидче і як найдокладніще.

---

[1]) Сей лист прийшов до Київа значно пізніще. Д. Д.

Майте при тім на увазі, що срок внесення справи поділу Галичини в законодавчі австрійські установи приходить 20-го с. місяця (одже за тиждень), як це видко між иншим і з телєґрами п. Севрюка, котру я одержав сими днями і копію котрої долучаю. — Коли-б може для одержання директив потрібна була моя присутність у Київі, то телєґрафуйте, я зараз приїду, памятаючи, що справа ся надзвичайної, історичної ваги..."[1]).

На наше нещастя, залізничий страйк, що вибух як раз в цім часі й утруднив кореспонденцію (мені довелось виряжати курєра з листом до В. Липинського кружною дорогою через Берлін), і перекручування (мабуть умисне) на телєґрафі наших шифрованих телєґрам, якими ми обмінювались, страшно перешкоджали зносинам між Київом та Віднем. Та проте Липинський, знаючи мій погляд на справу і зрозумівши з тих уривкових вістей, які до нього од нас доходили, наміри й інтенції Гетьмана й нашого уряду, явився 24 липня вранці офіціяльно до Буріяна, щоб вручити йому ноту з протестом проти анульовання таємного договору. Навожу тут і текст цієї ноти, досі ще не оголошеної ніде друком:

Посольство
Української Держави
у Відні.

Вельмишановний пане Міністре
Ваша Ексцелєнціє!

Посольство Української Держави у Відні одержало від свого Правительства з Київа повідомлення, що Ц. і К. Правительство Австро-Угорської Монархії анульовало дане їм при заключенні мира в Берестї-Литовськім зобовязання, яким Ц. і К. Правительство, в цілі скріплення близької приязні та живих взаїмних зносин між обома Державами зобовязалося:

Предложити найпізніще 20 липня с. р. законопроект про відділення від королівства Галичини областей східної Галичини з переважаючим українським населенням і злучення їх з Буковиною в один суцільний коронний край — та настояти всіми доступними йому по конституції засобами, щоб се предложення одержало силу закона.

Факт цей був підтвержений Вашою Ексцелєнцією особисто дня 24 липня с. р.[2]) З огляду на вище сказане, ні

---

[1]) Далі Липинський пише про ріжні біжучі справи, які не стоять у звязку з справою анульовання договору. За ласкавий дозвіл опублікувати частину свого листа, а також наведені далі ноту й лист до гр. Буріяна складаю на сім місті В. К. Липинському мою щиру подяку.

[2]) Слова ці вставлені в ноту тому, що Липинський одержав інструкції запитати Буріяна перед врученням ноти, чи австро-угорський уряд апробує акцію в Київі, чи ні, і вручити ноту в разі позитивної відповіди.

в чім не порушуючи горячого бажання Української Держави — жити в як найбільше приятельських і як найтісніщих зносинах в Австро-Угорською Монархією, я нижчепідписаний, посланник Української Держави у Відні, складаю в імени мого правительства на руки Вашої Ексцелєнції протест проти цього анульовання зобовязання, взятого на себе Ц. і К. Правительством з власної і доброї волі, виключно в замірах скріплення приязні між обома державами.

Знаючи, що в даному разі заміри Ц. і К. Правительства були збудовані на основі замірів, які Його Цісарське і Королівсько Апостольське Величество висловили при обняттю правління і підтвердили в своїй Престольній промові як також в Маніфесті до народів Австрії з дня 12 лютого 1918 р. і тому непохитно вірячи, що на крок анульовання сього зобовязання Ц. і К. Правительство мусіло рішитись з причин зовсім инших, а тільки не тому, щоб порушити дружні відносини між Австро-Угорщиною й Україною, Правительство Української Держави через моє посередництво висловлює тверду надію, що його бажання, аби Берестейський мир був як найшвидче ратифікований в Австро-Угорській Монархії, і щоб були допущені українські адміністраційні власти в занятій Ц. і К. військами частині Холмської землі — буде сповнене і що тим самим буде дана реальна підстава для дальшого приятельського співжиття обох Держав і їх народів.

Зостаюсь з виразом моєї великої пошани та глибокої поваги Вашій Ексцелєнції, Вельмишановний Пане Міністре, щиро відданий

Вячеслав Липинський.

Відень, дня 24 липня 1918 р.

Його Ексцелєнції Пану
Ц. і К. Міністрові Двора і справ
закордонних.

Буріян одначе рішуче відмовився прийняти цю ноту і заявив Липинському, що справа вже дефінітивно полагоджена в Київі і що він усе, зроблене там гр. Форгачем, вповні апробує. Тоді Липинський, який в цей саме день по полудні обміняв в німецькому посольстві ратифікаційні грамоти Берестейського миру і який довідався там, що Німеччина піддержує становище Австрії в справі анульовання договору, вислав свій протест почтою в супроводі такого листа:[1])

„Ваша Ексцелєнціє!

Тільки що одержавши через нашого курєра підтвердження наказу мого Правительства в справі передачі ноти

[1]) Подаю в перекладі з французької мови. Д. Д.

з протестом, я засилаю цю ноту на адресу Вашої Ексцелєнції і одночасно дозволяю собі, з огляду на вагу порушеної справи, коротко повторити в цім приватнім листі головні тези, які я вже висловив в моїй розмові з Вашою Ексцелєнцією 24 го с. місяця, а саме:

1) згаданий протест не переслідує зовсім мети — порушити приязні відносини, які істнують між Австро-Угорщиною та Україною, і жадним чином їх не порушує.

2) Так само поки анульовання договору залишається таємним, нота з протестом проти анульовання так само залишається в секреті.

3) Моє Правительство, так само як і Ваша Ексцелєнція, як що я Вас добре зрозумів, не бажає звязувати питання про анульовання таємного договору, а ще більше — ноти з протестом проти цього анульовання, з нератифікацією Берестейського договору. Навпаки, моє Правительство бажає, щоб ратифікація Берестейського миру наступила як найшвидче, незалежно від долі таємного договору. Воно сподівається, що сей мир буде ратифікований і що через це саме будуть закріплені сприятливі умови для розвитку в майбутньому приязних відносин між обома державами.

4) Нарешті, я дозволяю собі висловити думку, що, на мій погляд, факт протесту нічим не шкодить інтересам Австро-Угорської Монархії, бо, так само як тепер політика Австрії, кермована бажанням консолідації добрих відносин з Україною, вимагає анульовання таємного договору, так само може прийти момент, коли ця сама політика вимагатиме його відновлення, і оттоді то таємна протестація мого уряду може стати базою для відновлення традиційної політики. Між иншим, ся нагода, на мою думку, повстане тоді, коли Австро-Угорщина візьметься до вирішення польського питання в цілім його обширі і, коли в звязку з цим, яко інтеґральна частина цієї проблєми — виникне справа урегульовання українсько польських відносин не тільки на території Монархії, але і взагалі.

Прошу прийняти Ваша Ексцелєнціє засвідчення моєї пошани і високої поваги

Вячеслав Липинський.

Відень, 28 липня 1918 р.“

Як видко з цього листа, у Липинського була думка, щоб залишивши в тайні факт анульовання договору, так і нашого протесту проти нього, піднести справу поділу Галичини в часі урегульсвання польсько-української границі (для цього мала бути виряжена спеціяльна комісія), коли за наші уступки в Холмщині, ми мали надію добитися уступок в Галичині. Треба зазначити, що австро угорський уряд

офіціяльно — чи то в парляменті, чи в пресі, про анульовання таємного договору не заявив.

Поки Липинський робив свої заходи у Відні, ми в Києві довідались від Мума, що німці нас в цьому конфлікті з Австрією абсолютно не будуть піддержувати; навіть більше: на домагання австро-угорського уряду вони спалили той примірник договору, що переховувався в Берліні, в міністерстві закордонних справ. При таких обставинах Гетьману не залишалось нічого иншого, як відповісти Форґачеві при слідуючому побаченні, що він мусить уступити перед силою, хоч погодитись з фактом анульовання договору не може і протестує проти нього. За те він зажадав негайної ратифікації миру, допущення української адміністрації до повітів Холмщини, окупованих австро-угорським військом, і виводу на Україну дивізії ґен. Сокири-Яхонтова (т. зв. сірожупанників).

Я настоював на тому, щоб протестувати як найгостріще (мною була вже зложена й передана Гетьманові відповідна нота) і зробити цілу справу публичною, оголосивши спеціяльний комунікат, а потім скласти за це всю відповідальність на мене: я мав би по опубликованні справи податись до димісії, ніби-то виновник цього опубликування. Але все розбилося супроти того факту, що німці були рішуче проти всяких різких заходів з нашого боку, а австрійці тримали на нашій території двісті тисяч свого війська, якому поки що ми не могли протиставити майже нічого. Мою димісію Гетьман рішуче відкинув, а наражати молоду державу на якінебуть потрясення, звязані неминуче з боротьбою, колиб ми її почали, він не зважився. Довелося з болем в серці (як Гетьман заявив у розмові з Форґачем) і затаєним почуттям кривди піти на цю жертву в імя вищих інтересів нашої держави, одклавши до слушного часу полагодження галицької справи відповідно до наших потреб і бажань.

VI.

Кабінет Ф. А. Лизогуба. Його персональний склад і його праця. Внутрішня політика. Питання про „карні відділи". Українці „свідомі" й „несвідомі".

Мені довелося докладніще зупинитись на споминах про закордонну політику Української Держави і трохи порушити хронольоґічність мого оповідання. Але мені хотілося дати більш суцільний огляд цієї політики, поскільки я сам приймав у ній участь протягом літа-осени 1918 року. Розуміється, мій огляд дуже далекий від повноти, бо я пишу про справи вже через пять років по тому, як вони відбувалися, і богацько чого вже зникло з моєї памяти, а жадних документів під рукою я не маю, окрім кількох листів, що

збереглися випадково. Надіюсь, що з часом, коли будуть віднайдені, зібрані й опубликовані документальні матеріяли до історії нашої державности в 1918 році, тоді й питання тодішньої нашої закордонної політики будуть зясовані й освітлені з відповідною докладністю й безсторонністю. Може тоді й мої споминки послужать до того певним причинком. Тепер же я вертаюсь до перерваного оповідання про мої перші враження після вступу до кабінета Ф. А. Лизогуба.

Цей кабінет я застав в такому складі: голова, він же і міністр внутрішніх справ — Федір Лизогуб. Міністр юстиції — Михайло Чубинський; народньої освіти — Микола Василенко: шляхів — Борис Бутенко; військовий — ґенерал А. Ф. Рогоза; торговлі — Сергій Гутник; хліборобства — Василь Колокольцов; постачання — Юрій Соколовський; культів — Василь Зіньківський; здоровля — Всеволод Любинський; праці — проф. Ю. В. Ваґнер. Державним секретарем був Ігорь Кістяковський.

З усіх тут перерахованих осіб я був давніще знайомий і то досить добре, з проф. М. П. Василенком. Це був мій земляк з Глухівського повіту, де в його батьків був маленький хутірець коло села Єсмані, саме біля того великого шляху, що вів з України в Московщину, того історичного шляху, яким їздили до Москви наші гетьмани, починаючи з Бруховецького, який описав Шевченко в одній своїй повісти, і яким везли його тлінні останки на Україну весною 1861 року. Хутір Василенків мав дуже ідилічний характер і все в ньому, починаючи від старенських діда й бабусі — батьків пізнішого українського міністра, і кінчаючи рипучими дверима, нагадувало господу „старосвітських поміщиків“ з безсмертного оповідання Гоголя. Я не раз колись гостював на цьому хуторі. М. П. Василенко скінчив університет в Дорпаті і занявся українською історією, спеціяльно історією Гетьманщини XVII—XVIII вв. В цій области він у нас тепер по смерти Ол. Лазаревського найбільший знавець. Давній співробітник „Кіевской Старины“, він пізніще став одним з головних діячів „Українського Наукового Товариства“ в Київі. Робити наукову карієру в університеті довго перешкоджали йому політичні обставини: в 1905—1906 роках він редаґував у Київі відому тоді поступову ґазету „Кіевскіе Отклики“, мав за се політичний процес і був засуджений до цілого року вязниці. Сидючи в ній, він підготовився до іспиту за правничий факультет і, вийшовши з тюрми, склав „кандидатський іспит“ при одеському університеті, одже мав укінчені два факультети: фільольоґічний та правничий. І аж тоді його, людину вже з певним науковим імям, допущено до доцентури в Київському університеті. Особисто це була дуже лагідна й мила людина. Близькі особисті

звязки серед поступового російського громадянства робили те, що він був своїм як серед українських, так і серед російських поступових кол. Він навіть належав до російської конституційно-демократичної партії. З вибухом революції його призначено було куратором київської шкільної округи, а скоро по тому й товаришем міністра народньої просвіти в російському Тимчасовому Уряді. Оця близькість до російських кол і високе цінення російської культури робили те, що Василенко не був українським націоналістом і гадав, що українська національна культура і впливи культури російської повинні прийти на Україні до певного порозуміння та до мирного розмежування так, щоб ніскільки не порушувалась би домінуюча роля української культури, але не терпілаб ніяких примусових обмежень і культура російська. Спеціяльно в справі шкільництва він тримався погляду, що українські школи треба творити не тим способом, щоб істнуючі вже російські школи українізувати, а тим, щоб одкривати нові українські школи, а там натуральний зріст української просвіти й культури приведе до того, що російські школи почнуть українізуватись. В своїм толерантнім і обережнім відношенні до російської школи він переборщував і зовсім не попадав в тон тодішніх настроїв українського громадянства. Це творило йому богато неприхильників.

Що до його відносин до української державности найкраще характеризують погляди Василенка його слова, сказані ним на зїзді кадетської партії в Київі 8—11 травня 1918 року, одже — зараз по гетьманському перевороті. Я вже наводив ці слова в своїх „Замітках до історії 1918 року на Україні“, дозволю собі навести їх і тут, бо ці слова були промовлені перед „своєю“ партійною авдиторією, а не перед „чужою“, одже промовець говорив, рахуючись з її поглядами, принціпами й настроями; ці ж погляди, принціпи та настрої далеко не відповідали тим, що їх трималась в той час українська демократична інтеліґенція в своїй масі. Василенко сказав; „Я прийняв обовязки міністра, уважаючи це своїм обовязком. Я не думаю виправдуватись [1]). Я не зійду з позиції, котра потрібна для добра Батьківщини, не дивлячись ні на які напади. Треба поставити межі революції, яко руїні. Ідея нації на Україні поглибила ідею Держави. Національна ідея була сильніща, і Українська Народня Республика будувалася на національнім принціпі. Українська культура повинна вступити в боротьбу з російською культурою. Ця боротьба буде допомагати розвиткові української куль-

[1]) Це місце треба розуміти так, що кадетська партія, яка додержувалась концепції єдиної Росії, могла робити йому закид, як то він пристав до будування самостійної України, нічим не звязаної з Росією. Д. Д.

тури. Україна може й повинна творитися як самостійна держава.“ В дусі цієї своєї промови говорив зі мною Василенко і в перших днях травня, коли подав мені думку про співробітництво з гетьманським урядом.

З инших членів кабінету особисто я майже ні з ким не був до того часу знайомий, хоч богато про де кого з них чув. Я читав статті проф. Михайла Чубинського, сина відомого українського діяча 70—80-х років Павла Чубинського, в „Українській Жизні“ і тим самим вважав його за „свою“ людину. До того-ж він говорив прекрасною українською мовою і, видко було, пишався цим. Одначе близче ознайомлення з ним як з політичним діячем і як з людиною, не сприяло розвитку моїх симпатій до Чубинського: в його поведенні дуже помітно виявлявся карієризм, а в його поводженні було щось нещире, роблене, удаване. Коли він в 1919 році, опинившись в Сербії, прочув про успіхи сполученої галицько-української армії (це було на передодні здобуття галицькою армією Київа), то почав робити заходи, щоб якось зблизитись до правительства У. Н. Р. Але успіхи українців були недовгі, і ось ми бачимо проф. М. Чубинського в Білгороді як російського професора і діяча такого російського напрямку, що виключає всяке визнання і порозуміння з українством.

В звязку з „Украинской Жизнью“ було звісне мені й імя Ігоря Кістяковського, також сина славнозвісного українського вченого і діяча проф. Олександра Кістяковського. Я знав, що Кістяковський давав значні (як на ті часи) гроші на видання „Украинской Жизни“. Я був знайомий з його братом, відомим драгомановцем Богданом Кістяковським (помер 1920 р. в Київі на становищу члена Української Академії Наук). Близче зійшовся я з Ігорем Ол. Кістяковським трохи пізніще, коли він в липні став міністром внутрішних справ.

Чув я раніще і про Юрія Соколовського, як про видатного українського діяча в Полтаві, особливо популярного в земських і кооперативних колах. Він говорив зі мною завжди по українськи, і я не знаю, звідки взялася лєгенда, що це був „неукраїнець“. Видко, він був мягкої, лагідної вдачи. Йому інкримінувалося, що він не досить енергійно боровся з ріжними зловживаннями — хабарництвом і крадіжками — в своїм міністерстві; через те в половині літа він мусів податися до демісії і зайняв якусь відповідальну посаду в „Дніпросоюзі“. В кінці 1918 року він разом з В. К. Прокоповичем і К. А. Мацієвичем брав участь в якійсь дипльоматичній місії від уряду Директорії до Румунії й Сербії. Недавно я прочитав звістку, що він помер на еміграції в Білгороді.

Розуміється, як киянин, чув я до того часу богато про

В. В. Зіньківського, як про дуже популярного професора й борця за обновлення церковного життя в дусі ідеального християнства. Він був професором також і в Українському Педагогічному Інституті й Українському Народньому Університеті (пізніще — в Державному), і мені не раз доводилось чути дуже прихильні відзиви про проф. Зіньківського від його слухачів. Це був українець російської культури і — мушу визнати — дуже високої культури.

Інші мої колеґи по кабінету були мені відомі тільки по імени. Мушу тут зазначити, що, вступаючи до цього кабінету, я ставився до них, принаймні до більшости, з певного рода упередженням. Я ще тоді не позбувся старих традиційних поглядів, які так міцно закоренілися серед українських гуртків, що за „справжнього“ українця можна вважати тільки людину „свідому“, себ-то таку, що перш за все говорила літературною українською мовою, передплачувала українські часописи, належала до українських просвітних товариств, до нелеґальних українських організацій. Це був дуже вузький погляд, але він зясовувався тими ненормальними умовами, в яких перебував український національний рух перед революцією. Нас, „свідомих українців“, було так мало, ми всі так добре знали один одного, були так тісно звязані між собою ріжними звязками по громадській роботі, що в нас виховалася ота кружковщина, сектярська вузькість і замкненість, яка казала нам робити поділ між „своїми“ й „чужими“ і, ніде правди діти, таки чимало пишатись своєю „свідомістю“, що ставила нас на цілий поверх вище над звичайними, несвідомими земляками. Але коли й була яка рація для такого поділу на „чистих“ і „нечистих“, „свідомих“ і „несвідомих“ в передреволюційні часи, то вже впала всяка рація по революції, коли національне відродження стало не літературним, а життєвим фактом, і коли довелося будувати не партію, а державу. Тепер поняття нації безмірно поширилося, і властиво сама нація українська тільки тепер почала формуватись і викристалізовуватись. Та мені, що виріс в поняттях старої передреволюційної кружковщини і в глибині своєї души дивився згори на всіх „мартовських“ українців та вчорашніх „несвідомих“, не так легко було збутись старих передсудів. Признаюсь, з них дуже мене вилічила участь в роботі по державному українському будівництву 1918 року, а ще більше — коли я після 1918 року придивлявся збоку до продовження цієї роботи тими людьми, що залишились при старих поняттях і на саму Українську Народню Республику дивились, як на свого рода монополію, яка дісталася їм в нагороду за їх давню свідомість і чистоту національних переконань.

Одже вважаючи, що я вступив до кабінету тільки задля того, аби пильнувати національних українських інтересів

в закордонній політиці гетьманського уряду, я рішив не брати ніякої участи й не торкатись діяльности кабінету, як такого, не втручатись до внутрішньої політики, щоб не нести за неї відповідальности; одним словом, почував себе ніби закладником з боку української демократії серед ворожого табору. Я цілий місяць не підписував протоколів засідань Ради міністрів і весь цей місяць був тільки німим свідком того, що там робилося. Я забирав голос тільки в справах закордонної політики, роблячи коротенькі звіти або ставлячи формальні внесення про затвердження на посаді по мойому міністерству того або иншого високого урядовця. Більше доводилось говорити з самим премєром, до котрого я їздив що-тижня на спеціяльний доклад.

Засідання Ради міністрів відбувалися в гетьманському палаці, в меншій салі, яка була на другому поверсі — просто проти головного входу. Круг салі „покоєм" були уставлені столи, за котрими й розміщувались члени кабінету. Одинокою окрасою салі був великий, у весь зріст портрет Гетьмана. Поруч була велика біла саля, де відбувалися прийоми делєґацій. Звідси двоє дверей вели до внутрішніх покоїв Гетьмана, і біля цих дверей постійно стояли на варті по двоє козаків. Помешкання взагалі було не велике, як на таку масу народу, що товклась тепер тут з того часу, як в будинку оселився Гетьман. Властиво жилих покоїв, крім вітальні та більшої їдальні, було дуже небогато, і семї Гетьмана, коли вона приїхала в червні з Петербурга, було доволі тісненько. Біля будинку був чималий сад, і там в літку Гетьман обідав і приймав делєґації. Взагалі він жив вязнем у своїй господі: з ранку до глибокої ночи просижував за прийомами, вислухуванням докладів і засіданнями. Просто доводилось дивуватись, як людський орґанізм міг виносити таке напруження. Весь час у нього був строго поділений, і тільки завдяки правильности поділу й розмірености часу він встигав приймати дуже богато людей. Сніданки й обіди завжди відбувались в присутности сторонніх осіб, що запрошувались для того, щоб більше було часу побалакати, з ким треба. Раз-у-раз відбувались офіціяльні обіди політичного характеру, на пошану когось з дипльоматичних представників чи когось з почесних гостей. У їдальні висіли портрети гетьманів — копії по зразках з київського й чернігівського музеїв. Рада міністрів засідала в гетьманському будинкові за-для того, щоб Гетьман міг брати участь в її засіданнях. Ці засідання починались годин у 8 вечора і тяглись звичайно до 2-ої або до 3-ої години вночі, иноді-ж до 5-ої. Відбувались же вони щодня за рідкими виїмками. Гетьман спочатку брав участь в кожному засіданні і висижував з нами наші нічні години, пізніще ж став являтись лиш тоді, коли обмірковувались важніщі справи. Взагалі робота була

каторжна. Цілий день кожен працював по своїх міністерствах, їздив на доклади до премєра, до Гетьмана, у вечорі ж регулярно — на засідання кабінета. Там же, в гетьманському будинкові засідала й мала Рада міністрів, що складалась з товаришів міністрів або їх заступників. Вона збиралася двічі або тричі на тиждень. Частенько, коли засідання Ради міністрів не затягалося довше звичайної норми, себ-то пізніще 2-ої або 3-ої, мене закликав до свого кабінету Гетьман, щоб побалакати. Взагалі я вертався до дому, на свою Львівську вулицю майже що разу аж у-досвіта, і старенький дворник-москаль, одчиняючи мені браму, що разу бурчав: „и гдѣ это ты, баринъ, такъ поздно таскаешься?!“ Він, здається, не знав, яку посаду я займав, а пояснити йому, де оце так пізно вештаюсь, було важко, та він мабуть і не повірив би. З половини літа, щоб бути близче до служби, я переселився до Міністерства, де поруч з моїм службовим кабінетом була одна кімната, що й служила мені спальнею. До дому навідувався лише зрідка, обідав у своїх родичів, що мешкали поруч з Міністерством, і таким способом заощаджував maximum часу для служби. Та все-ж таки вона забирала мій час на стільки, що для приватних справ нічого вже не зоставалося. Я ніде не бував, окрім як по службовим справам, за 8 місяців нікуди не виїздив з Київа, за виїмком одноденної подорожи до Чернігова — і то по політичній справі; закинув цілком приватне листування і за весь цей час не написав і пари листів в якій небудь приватній, особистій справі. Так само працювали й всі мої колєги. Ці вісім місяців я завжди згадую тепер як часи страшенного напруження всіх своїх фізичних і духових сил — і нервів в тому числі.

Справді, не вважаючи на зовнішній ніби спокій, атмосфера в Київі була дуже насичена елєктричністю. Це відчувалося й в правительстві, а спеціяльно в гетьманському домі. Весь час ходили чутки про ріжні змови й атентати. Офіцери, що стояли на варті, й адютанти Гетьмана пошепки передавали мені, що от, мовляв, знову і знову викрито якусь змову, або знайдено приготовлення до того, щоб висадити в повітря цілий гетьманський будинок разом з Радою міністрів. Одного разу мені показали список українців — громадських діячів, що були на вищих посадах, в тому спискові я побачив своє імя, С. П. Шелухіна і ще декого: це мали бути жертви змови якихось російських військових кол. Признатись, я тоді надавав дуже мало значіння всім цим чуткам і розмовам, але вже пізніще, коли прочитав, наприклад, спомини одного з таких змовців [1]), то побачив, що де в чому була тут і правда. Гетьманський будинок охоро-

[1]) В. Станкевичъ. Воспоминанія. Берлін, 1920, ст. 324—325.

нявся спеціяльною вартою. За кілька кроків від нього зупиняли кожного перехожого, або авто й питали перепустку; до будинку пускали лиш по особливих перепустках. Так само охороняли й сад і взагалі цілу гетьманську садибу. Будинок і подвірря завжди були повні узброєних людей і це надавало їм вигляд якогось військового табору.

Та ось сталися вибухи порохових складів на Звіринці. Загинуло кілька десятків людей. На щастя вибухи не досягли величезних складів динаміту, що теж були розположені на Звіринці, а то-б це мало катастрофічні наслідки для цілого міста. Майже одночасно сталися вибухи і в Одесі. Потім — величезна пожежа на Подолі. Все це дуже нервувало населення міста і не могло не відбиватись на настроях правительственних кол.

Одначе ділова робота в правительстві наладилась, видко, з перших же початків. Я вже застав її в повному розвитку і, придивляючись до неї збоку, не міг не віддати справедливости дуже серйозному, державному напрямкові цієї роботи. Особливо подобались мені виступи міністра фінансів А. К. Ржепецького, людини, яку я знав уже раніще і з якою мав прикрі сутички на громадському полі. Через ці сутички (справа була ще на початку світової війни і торкалась відносин Татіянського Комітету допомоги біженцям і Українського Допомогового Комітета) Ржепецький став для мене трохи чи не найбільш одіозною фіґурою в цілім Київі. Але тепер мені дуже заімпонувала та його дбайливість про добробут Української Держави, та його завзятість, з якою він обстоював українські фінансові інтереси підчас переговорів з німцями в справі торговельної й фінансової конвенцій. Особливо-ж подобалась мені позиція Ржепецького в справі наших окраїн, його так би мовити український імперіялізм, який виявлявся особливо в кримському питанні, коли він дуже піддержав мене що до переведення економічної бльокади Крима. Мені дуже часто доводилось мати з Ржепецьким сутички по ріжним дрібним справам, і треба сказати, що його задеркувата вдача, доволі різкий спосіб поводження й розмови робили його не дуже приємним партнером. Але я мусів визнати за ним, навіть коли він виступав моїм антаґоністом, одвертість, щирість, а головне — дуже совісне, просто таки горяче відношення до своїх обовязків в українській державній роботі.

Вирішивши не втручатися до внутрішньої політики кабінета, я проте з перших же днів свого перебування в ньому мусів порушувати як питання, так особливо факти внутрішньої, сказати-б, політики в розмовах з премєром і з самим Гетьманом. Діло в тім, що до мене почали являтись знайомі й незнайомі земляки з проханням поклопотатись за арештованих новою владою своїх родичів або знайомих. З дру-

того боку до мене являлись зі скаргами на антінаціональний курс нової адміністрації, на переслідування українських діячів, — приїздили спеціяльно в цій справі люде з провінції, присилали листи. Мені доводилось трохи не з першого моги службового доклада у премєра говорити не тільки про справо закордонні, але й передавати ріжні скарги й нарікання, прохаючи спочатку заступитись, як за своїх особистих знайомих, в характері сказати-б особистої послуги. Але далі це війшло в норму, і Лизогуб мусів вислухувати на докладах кожного разу по кілька моїх інтерпеляцій. Хоч наше знайомство почалось в доволі сухих тонах — підчас переговорів про мій вступ до кабінету, і хоча й дальше мені доводилось часом мати з Ф. А Лизогубом прикрі сутички, але він дуже коректно ставився до всіх моїх прохань і звичайно їх виконував, або наказуючи розслідити якусь справу або й просто визволити когось зпід арешту. Дуже часто його самого обурювали ті факти, які я подавав, але я сам бачив, що не дуже то проста річ винищити їх зовсім, як певні побутові явища, неминучі в переходовий, трівожний час, в атмосфері насиченій відгуками недавньої ворожнечі.

Звичайно на карб гетьманському правительству ставляться т. зв. „карні експедиції“ й масові переслідування та арешти українських діячів. Я вважаю своїм обовязком зупинитись тут трохи на цьому питанні, бо як раз у свій час мені довелося богато присвятити йому уваги. Одже насамперед про „карні експедиції“ або про „карні відділи“. Я мушу пригадати, що ці карні відділи почали формуватись і вести свою діяльність зразуж, як тільки появились на Україні німці та австрійці. За осінь-зіму 1917—1918 у відносинах на українському селі накопичилось дуже богато злоби й ворогування на ґрунті клясової різнації між дрібними земельними власниками та середніми й великими, між ріжними селянськими верствами — між собою. Це не була просто ворожнеча селян і поміщиків, підогрівана ріжними агітаторами ще з весни 1917 року, це була боротьба взагалі заможніщих елєментів села з бідніщими. І коли в осени за Центральної Ради все окошувалось на поміщицьких садибах та економіях, підпалюваних, нищених та грабованих, то з приходом большевиків ця клясова різнація й усобиця поглибилась і перейшла на такіж гострі форми ворожнечі й нищення між ріжними категоріями селянської та козацької маси. Розуміється, в часи большевицького панування перевага була на боці малозаможних та незаможних, до котрих, звичайно, прилучувалися всякі грабіжницькі елєменти, як то скрізь буває в часі масових заворушень. Богато було вбивств, мордування, грабунку, богато, значить, накопичилось злоби й жадоби помсти. Прогнання большевиків і прихід німців та австріяків послужив гаслом до аґрарної

реакції в широкому розумінні слова. Всі покривджені підчас попередньої доби елєменти перш за все почали дбати про відшкодовання за понесені страти та збитки, і тому, що ніякої фактично влади на місцях так скоро завести було не можна, то поміщики й заможніщі селяне самі заходилися стягати пограбоване майно, формуючи т. зв. карні відділи, до котрих само собою пішла всяка остання наволоч і позначила свою роботу огидними ґвалтами та насильствами. Приклад показали польські поміщики на Волині та на Поділлю, котрі просто звернулись до австрійської влади,[1]) щоб вона окуповала Правобережну Україну, завела свої порядки і примусила селян виплатити та відробити заподіяні шкоди. Проти цього, памятаю, виступав публично статтею в „Народній Волі“ проф. М. Грушевський. За прикладом поміщиків з Волині та Поділля пішли й наші земляки на Лівобережжу й на Степовій Україні, звертаючись безпосередньо до німецької або австрійської команди з проханнями приборкати селян. Одже, це самочинне стягання з селян „контрибуцій“ за допомогою самочиннож орґанізованих узброєних відділів (при мовчазній згоді німців та австрійців) почалось фактично за уряду Центральної Ради, а гетьманському правительству випало властиво ліквідувати цей рух. Треба сказати, що вістка про проголошення в Київі гетьмана, обраного хліборобами, спочатку послужила імпульсом до збільшення діяльности цих відділів і до більш нахабного й зухвалого їх поводження. Та гетьманський уряд в перші дні був безсилий зупинити їх діяльність: мало було перевести переворот в Київі, требаж було поширити владу на провінцію, себ-то просто орґанізувати її й дати їй до рук якусь екзекутивну силу. Адміністрація правительства Центральної Ради була дуже слабка і зводилась до спішного призначення, без особливого розбору, комендантів та комісарів до ґубернських та повітових міст. Але й гетьманський уряд на початку міг теж тільки на спіх попризначувати ґубернських та повітових старост, так само без великого розбору, так що скоро довелося робити зміни в персональному складі. Треба було кількох тижнів часу, поки адміністраційний апарат наладився, поки орґанізувалась державна варта й охоронні сотні, і тоді лиш можна було не тільки висилати телєґрафічні накази, але й бути певним, що ці накази будуть виконані. І Лизогуб, і особливо Гетьман аж за голову брались, коли чули (не тільки

---

[1]) Петиції польських поміщиків з Старокостянтинівського та Кремінецького повітів з Волині і Проскурівського та Летичівського повітів з Поділля до галицького намісника, до польського міністра в австрійськім кабінеті, до президії польського кола у Відні і до команди 2-ої австрійської армії, подані в початку квітня 1918 року.

від мене) про ріжні звірства цих „карних відділів“, але пройшло добрих пару тижнів, поки їх можна було приборкати, розігнати, а тимчасом вони встигли наробити богато шкоди й викликати озлоблення проти нової влади, на карб якої ставились їхні злочинства.

У без того вже розбурхане море пристрастей в народній масі діяльність карних відділів влила ще більше загострення і роздратування. До цього причинилась агітація лівих партій, підтримуваних большевиками, і не встигло влягтись хвилювання, викликане „карними відділами“, як почались в ріжних місцях України повстання. У втихомиренні цих повстань брали участь німці й австрійці; напади селян на окремі відділи тих і других потягали за собою репресії, це знов таки роззлючувало селян, і утворювалось свого рода зачароване коло: повстанські банди нападали на німців, ті карали за такі напади, знов нові банди формувались і нападали, щоб помститись, і так тяглося майже ціле літо. В піддержанні такого стану були дуже заінтересовані большевики, і вони не жаліли коштів на підмогу повстанським ватажкам.

Оцей стан річей вносив велике знервування і в місцеву адміністрацію, в переважній мірі сформовану з земельних власників. До всіх соціялістів вона ставилась дуже неприхильно й підозріло і готова була бачити „большевізм“ там, де ним і не пахло. Тимчасом українська демократична інтеліґенція була настроєна дуже „ліво“ і не тільки не виявляла яких-небудь симпатій до нового ладу, але навпаки, де тільки і як тільки могла, підкреслювала своє недовірря до нього й ворожнечу. В такій атмосфері не диво, коли провінціяльні адміністратори в своїй нагінці за большевиками часто-густо хапали й садовили до тюрем українських соціялістів не-большевиків, і це трактувалося знов таки як боротьба з „українством“.

Заговоривши за адміністрацію, мушу сказати про неї кілька слів спеціяльно. Я згадав, що на ґубернських і повітових старост було попризначувано людей з поміщицьких кол або близьких до них. Безумовно цілий ряд призначень був дуже нещасливий. Одже насамперед на київського губерніяльного старосту призначено було д. Чарторижського, того самого, що за часів війни був російським ґубернатором Тернопільщини. Сам по собі він був дуже порядна й гуманна людина, з добрим адміністраційним досвідом, але самий факт його перебування на провідній ролі в російській політиці в Галичині робив його фіґуру на українській службі одіозною. Я сам, наприклад, не міг йому забути постійного вживання в розмовах зі мною (в Галичині 1916 року) слів „мазепинський“, „мазепинець“ в розумінні „український“, „українець“. Тому я не давав спокою ні Лизогубові, ні Геть-

манові, поки д. Чарторижського не усунуто було з поста київського ґуберніяльного старости. Вдруге удалося вплинути на зміщення ґуберніяльного старости з посади — це в історії з харьківським старостою Залєським. З Харькова приїхав мій давній товариш ще по студентських часах С. П. Тимошенко і привіз такий яскравий матеріял про нетактовну й провокуючу діяльність д. Залєського у відношенні до національного українського напрямку, що це послужило після моїх заходів підставою для його усунення. Але кожного разу, коли йшла мова про усунення того або иншого урядовця, повставало питання: когож поставити на його місце? І от тут був перепят. Скільки не зверталися (напр. І. О. Кістяковський, коли він став міністром внутрішніх справ) безпосередньо і через мене, ніхто з наших українців не хотів іти на посаду ґуберніяльного старости. Так, напр., посаду ґуберніяльного старости на Київщині було пропоновано зряду чотирьом землякам, з котрих один уже раніще виконував ті самі обовязки за уряду Центральної Ради під назвою ґуберніяльного комісара. Так само ніхто не згодився заняти посади членів Ради міністерства внутрішних справ, од яких власне залежали призначення на адміністраційні посади по цілій Українській Державі. Не бажали йти на „неспокійні“ посади, не хотіли „компромітуватись“, боялись брати на себе відповідальність і т. д. А тимчасом узяти в свої руки фактично керування самим адміністраційним апаратом — був найліпший спосіб переводити „українізацію“ на місцях.

Замість того обмежувались наріканнями й скаргами. І я що разу являвся з скаргою або до премєр-міністра, або до Гетьмана. З останнім у звязку з цим почалися постійні розмови на тему про потребу національного курса, заміщення посад національно настроєними українцями, про зближення Гетьмана з українськими національними колами. Властиво нічого иншого не хотів Гетьман так, як цього зближення. Як звісно, самий кабінет міністрів він хотів від початку скласти з українців національного напрямку, і коли цього не сталось, то лиш тому, що особи, до яких він звертався, обставляли свій вступ ріжними далеко йдучими умовами і воліли говорити не з ним самим чи його представниками безпосередньо, а з німцями. По довгих надумуваннях і торгах їхня згода прийшла „zu spät“, як висловився ґенерал Гренер (з цього часу це слово увійшло в приказку, як характеристичне для українських політиків взагалі). Але й далі, кожен з українців національного напрямку, якому пропоновано якийсь пост, одмовлявся, або починав торги, ставив ріжні умови і, здебільшого, під тим або иншим претекстом ухилявся, воліючи зоставатись в опозиції, критикувати, скаржитись і нарікати, замість використовувати всяку можливість, щоб здобути реальний вплив на справи.

Бачучи, що на індивідуальний вступ на ріжні високі посади земляки дуже неохочі, я вже з червня місяця почав намовляти Гетьмана до принаймні часткової реорганізації кабінета міністрів, з тим, щоб було запрошено українських національних діячів і тим до певної міри заспокоєно національні кола й дано їм сатисфакцію. Хоч я сам не міг закинути майже нікому з тодішніх членів кабінету якусь невідповідність своїй посаді, якусь непридатність до роботи, але я не бачив иншого виходу для примирення національних українських кол з Гетьманом, як тільки вступ принаймні кількох осіб з-поміж тих кол до кабінету і початок реального співробітництва обох сторін. Теоретично Гетьман погожувався зі мною від самого початку, але не знаходив зручним вносити переміни й неминуче в такому випадку замішання в ділову роботу кабінета, гадаючи, що треба дати йому змогу докінчити цілий ряд дуже важних справ, ріжних законопроєктів в усіх галузях державного життя. Я не міг не визнавати за цим рації, але продовжував неустанно своє „Carthaginem delendam esse“ в наших інтимних нічняних розмовах з Гетьманом.

Десь в кінці червня у мене сталась сутичка з премєром на засіданні Ради міністрів. Обмірковувалася справа Сената, і міністр юстиції Чубинський предложив свій список сенаторів, характеризуючи кожного кандидата зокрема. Він вибрав, можна сказати, цвіт юридичної науки й практики з старої Росії зпоміж людей українського походження, звязаних з Україною маєтком або довголітньою службою. Серед них було й кілька українських громадських діячів: С. П. Шелухин, П. Я. Стебницький, О. Ф. Хруцький, І. Л. Шраг (він одмовився прийняти сенаторство), А. Д. Марголін, М. П. Василенко і ще кілька. Цей список викликав богато уваг з ріжних мотивів, здебільшого персональних і технічних. Між иншим узяв слово й я; це був мій перший виступ в кабінеті по справам внутрішньої політики. Я сказав, що мене дивує той критерій, на підставі якого пан міністр вирішує приналежність того або иншого кандидата до України і ті його прикмети, які дають йому право на таке високе становище, як сенатор Української Держави; цей критерій здебільшого — довга служба на Україні або володіння хутором десь під Прилукою; тимчасом людей, які б своїми заслугами перед українським національним рухом заслужили це право, я бачу занадто мало. Я не мав на думці сказати щось різке і комусь образливе, але мої слова прозвучали різко, і я ще не скінчив, як побачив, що вже кілька міністрів дуже схвильовано просять слова. Ф. А. Лизогуб же тимчасом весь почервонів, нервово постукував олівцем по столу і, перш ніж дати слово иншим, сам забрав голос і відповів на мої слова. Зміст його відповіді був той, що вже давно пора зріктися

того вузького погляду, що монополія називатись українцем належить тільки маленькій кучці вибраних і що українцем є лише той, хто належав до якоїсь партійної групи, тимчасом, як люде, що цілий свій вік прожили на Україні й працювали за-для неї, люде, чиї батьки були особистими приятелями Шевченка (як звісно батько Ф. А. Лизогуба — Андрій Лизогуб — був Шевченковим приятелем, і наш поет частенько гостював у його маєтку Седневі) і які самі носять в душі заповіти Шевченка — то „неукраїнці"; що давно пора поглянути на українське життя не з якоїсь сектярської точки погляду, а з широкого державного штандпункта, а спеціяльно що-до Сенату, то важно мати першими сенаторами Української Держави добрих юристів, сторожів законности і права, а не тільки добрих партійних діячів; що в списку є як раз і українці, національні діячі, а при тім відомі юристи, от як Шраг; хай я назову ще прізвища, і тоді він сам перший буде їх піддержувати... Инші промовці розвивали ті самі думки. Признаюся, я був дуже сконфужений. Я не міг не визнати рації за словами Лизогуба і в своїх поясненнях заявив, що не хотів нікого ображати, алеж гадав, що українське громадянство має право бажати бачити серед перших членів свого сенату як найбільше людей, заслужених не тільки як юристів, але й як національних діячів. Тому я назвав імена А. Гр. Вязлова, Ф. П. Матушевського і ще двоє чи троє імен. Чубинський заявив, що охоче бере під увагу мої слова, бо признає за ними повну рацію. Ухвалили, що список має бути розданий кожному з міністрів для детального перегляду, і аж тоді прийде обміркування його в Раді міністрів знову, а по тому голосування. Дивна річ: мій різкий виступ ніби прочистив атмосферу, між мною й колєґами по кабінету витворились якісь близчі, щиріщі відносини, я став брати участь в роботі кабінета, хоч був приневолений з мотивів національного інтересу думати й провадити акцію про його реконструкцію, себ-то вихід частини членів і заміну їх иншими. Одначе практичні мої заходи в цій справі почались трохи пізніще, в другій половині літа, і про це буде мова далі. Список сенаторів був прийнятий на однім з близчих засідань і зпоміж предложених мною кандидатів пройшов, скільки пригадую, А. Г. Вязлов і ще хтось.

VII.

Торговельно-економічні відносини з Німеччиною та Австро-Угорщиною. Формування української армії. Земельна справа. Внутрішній курс. Справа з арештом Винниченка й Петлюри.

Я зазначив вище, що праця гетьманського правительства відбувалася при дуже несприятливих умовах натиску

та ворогування з ріжних боків. Перш за все німці, які підтримали новий лад на Україні, домагались як найбільшого простору для економічного визиску України, і кабінетові Лизогуба доводилось видержувати з ними велику боротьбу. З боку Німеччини, а особливо Австро-Угорщини, вже в травні—червні почали лунати голоси, ніби Україна не додержує Берестейського миру що-до постачання продуктів, головно хліба. Дійсно, вивіз продуктів в тих розмірах, які передбачалися договором, наладити було дуже тяжко, зважаючи на внутрішнє становище України, яка пережила большевицьку навалу і хвилю аґрарної революції. Одначе в ще більшій мірі не додержували з цього погляду принятих на себе зобовязань наші контраґенти. Виявилось, що навіть Німеччина може дати нам дуже мало, а особливо — так потрібних нам сільсько-господарських машин. А вже до Австро-Угорщини, то жарт, пущений кимось, що вона може експортувати до нас лише гірку воду „Франца-Йосифа", був дуже близький до правди. До Австрії йшли вже тисячні ваґони українського хліба, рятуючи голодний Відень, а до нас з австрійського краму не прийшло нічого за виїмком галицької соли, тютюну й сірників, про котрі оповідали, що то крам, вивезений з півдня України яко військовий „пріз", а потім привезений знову назад на продаж, як австрійський продукт. Одже при таких умовах наше міністерство торгу й цілий кабінет мусіли добре поміркувати й зважити про значіння такого стану річей для українських інтересів, коли зайшла мова про продовження тимчасового торговельного договору між Україною й Німеччиною та Австро-Угорщиною. Термін цього договору кінчився 1 липня. Його продовжено спочатку до 31 серпня, а тимчасом особлива комісія працювала над виробленням умов для сталого договору. В половині серпня відбувалися в Раді міністрів ґенеральні дебати про договір. Основами нового договору, який в загальних рисах повторював Берестейський (на чому дуже настоював Мум, котрий дуже уважно стежив за цими дебатами і висижував цілі години вночі в гетьманському будинкові, дожидаючи результатів засідання), було те, що Україна зобовязувалась постачити для вивозу 35 проц. свого врожаю з тим, що коли до певного терміну не буде вивезена відповідна скількість міліонів пудів хліба, то встановляється компенсація в формі вивозу цукру (в загальній скількости, одначе, не більше 3-х міліонів п. цукру). Головна маса австро-німецького імпорту полягала знову в сільсько-господарських машинах і знаряддях. Що до грошових розрахунків установлювався курс: одна німецька марка коштувала 85 копійок, одна корона — 50 копійок, себ то була рівна нашій гривні. Ще 15 травня було підписано українським правительством з Німеччиною та Австро-Угорщиною

конвенцію, на підставі котрої Українська Держава відступила Центральним Державам 400 міліонів карбованців по курсу: один карбованець = дві австр. корони або $1^1/_3$ нім. марки. Ця операція відразу встановила добрий курс української валюти. Памятаю, з яким завзяттям відстоював інтереси Української Держави в справі економічного договору з німцями А. К. Ржепецький. Як раз те засідання відбувалось під його головуванням (здається, Лизогуб кудись виїздив), і він пункт за пунктом відстоював в договорі все те, що було би нам на користь, не вважаючи на ультимативне домагання Мума затвердити договір в тій формі, в якій він був вироблений мішаною українсько-німецькою комісією. Взагалі, не тільки робота міністерства закордонних справ, але діяльність цілого українського правительства була одним загальним змаганням, яко мога швидче й легче емансипуватись від опіки наших „союзників".

Певна річ, що одним з перших способів для такої емансипації було створення сильної української армії. Цілком зрозуміло, що німці тому дуже противились і довго перешкоджали заходам коло організації регулярного українського війська. Майже ціле літо пройшло в теоретичному розробленні пляну організації армії і лиш в осени, коли діла німців на заході пішли погано, вони перестали чинити нам перешкоди. Тимчасом ціла бойова сила українська складалась з дивізії Натієва, дивізії сірожупанників, сердюцької дивізії, бриґади січових стрільців і охоронних сотень. Усього на початку жовтня, разом з утвореними вже тоді кадрами майбутніх корпусів, рахувалось коло 65.000 баґнетів і шабель. Але формування регулярної української армії було задумане й розроблене дуже ґрунтовно. Памятаю те засідання Ради міністрів, де полковник Слівинський робив доклад про проєкт організації армії, прийнятий Радою цілком без змін.

Згідно цьому законопроєкту територія України була поділена на 8 корпусних районів, а кожний з районів на дві дивізійні округи. Система комплєктування мала бути строго територіяльна. Час дійсної служби в піхоті означено на 2 роки, в артилєрії і в кінноті 3 роки, у фльоті 4. Вже влітку було приступлено до формування офіцерських та підофіцерських кадрів для 8 корпусів. В падолисті 1918 року мала відбутися перша бранка і дати континґент в 80.000 людей, друга в березні 1919 року й дати 140.000 людей, що разом з тими 65.000 людей, що вже були на службі, дало б Українській Державі на весну 1919 р. армію в яких 285.000 людей. Мали бути покликані лиш молодші річники, які ще ніколи не служили і не були деморалізовані участю в горожанській війні. З кінця літа приступлено до придбання кінського запасу, до опоряження касарень, здебільшого

поруйнованих і понищених, і взагалі до спорудження цілої матеріяльної частини армії. Фльота мала дістати з першоїж бранки 15.000 людей, крім того ще 2.000 до морської піхоти. Недостачі в зброї, в гарматах не було, а аеропляння служба була поставлена вже в кінці літа зовсім добре.

Найболючіщим питанням була справа командного складу. Офіцерів українців, що служили в старій російській армії, було богато, але свідомих національно і перейнятих національним духом було дуже небогато. Чимало зпосеред них, зазнавши смаку в переворотах, політиці, „отаманщині", уявляло з себе непевний з державного погляду елємент, готовий до всяких авантюр.[1]) Військові школи тільки ще наладжувались і так швидко нових старшин випустити не могли. Це все дуже давало себе чути при орґанізації армії. Я завжди, скільки міг, настоював в розмовах з Гетьманом на потребі використати всіх національно настроєних старшин, щоб притягти їх до служби. Одначе І. В. Полтавець-Остряниця, до котрого в таких випадках відсилав Гетьман, мав якісь свої власні міркування і, здається, більше цікавився реставрацією стародавнього козацтва та вигадуванням нових уніформ, ніж творенням регулярної української армії. Та вже зовсім недобре з національного погляду стояла справа у фльоті. Тут треба було просто брати на службу офіцерів царського часу, бо дожидати, поки виховаються нові свіжі кадри довелось би дуже довго. Правда, серед офіцерів фльоти було немало природжених українців, але спеціяльне виховання в петербургському морському корпусі з його специфічним кастовим духом, одривало їх від національного ґрунту й національної стихії. Треба зазначити, що ті морські офіцери, що вступили на українську службу, дуже совісно й льояльно її виконували до кінця.

Основним питанням внутрішньої політики Української Держави було земельне питання, так сильно загострене революцією 1917—1918 років. Рух селян-хліборобів, який висунув саму гетьманську державу, був реакцією проти ідей і практики соціялізації землі, піддержуваних Центральною Радою (властиво її більшістю — партією українських соціялістів-революціонерів). Одже в „Грамоті" Гетьмана від 29 квітня 1918 року, цьому тимчасовому основному законі Української Держави, було сказано, що „права приватної власности як фундаменту культури й цивілізації, відбудовуються в повній мірі", хоч трохи далі зазначено, що „бу-

[1]) Осередком так би мовити опозиційних військових елєментів став клюб „Батьківщина", де провідну ролю грав ґенерал Греков. Тут купчились усі ті, що грали ролю за попереднього правительства і тепер вважали себе покривдженими через усунення від керми військовою справою.

дуть прийняті міри по вивласненню земель по дійсній їх вартости від великих власників для наділення земельними участками малоземельних хліборобів." А в програмовій заяві від 10 травня було просто сказано, що воно „поставило собі твердою ціллю зарадити земельному голодові убогих землею і безземельних хліборобів. Правительство не думає ні піти шляхом скасування приватної власности, ні шляхом небезпечних експериментів, яких не знає ще ніяка культурна країна, ні шляхом руїни хліборобської культури, котра творить підставу народнього господарства України. Одначе правительство не спиниться перед ніякими жертвами, щоб створити на Україні здорове, забезпечене землею селянство, котре булоб здатне в найвищій мірі побільшити продукцію. Ті земельні посілости в приватному володінні, які треба вивласнити для цієї мети без шкоди для інтересів хліборобської культури, держава викупить і передасть по необтяжливій ціні потрібуючим хліборобам". Така програма відповідала як державним українським інтересам так і інтересам самого селянства. Та для її переведення треба було довшого часу й спокійніщих умовин. Тепер же коли селянські маси були трохи не цілий рік під вражінням балачок про перехід без викупа усієї панської землі до рук „трудящих", коли ці розмови протягом кількох місяців переводились в життя тим, що панські землі фактично захоплювались селянами, а майно поміщиків грабувалось, — коротко кажучи: після большевицької практики і після законів Центральної Ради перейти до еволюційних способів вирішення земельної проблєми можна було сподіватись при умові, що або німці простоять на Україні кілька років, або скоро буде створена така сильна власна армія, яка зуміє піддержати лад не згірше від німців. Признаюся, я був не мало розчарований, коли було прийнято в перших днях червня законопроєкт міністра Колокольцова, де вся реформа зводилась до того, що одна особа не може купувати землі більше як 25 десятин і що без обмеження числа десятин може купувати землю тільки Державний Земельний Банк, щоб потім її парцелювати дрібними участками. Розуміється, це був дуже певний шлях до того, щоб уся земля з часом перейшла до рук дрібних власників і утворилась би могуча верства „кріпких" селян, але шлях до того був дуже довгий. Коли я запитав Колокольцова, за який час, на його думку, може відбутися оцей перехід землі з рук великих власників до малих, він відповів, що років за десять. Знов кажу, що цей термін був би не страшний за нормальних відносин, але тепер, коли у нас земля горіла під ногами, треба було не років, а місяців, і при таких умовах реформа Колокольцова уявляла з себе лише вдячний матеріял для агітації проти нового ладу. І коли

додати до цього ще недавню практику „карних відділів“, що страшенно озлобили селянство, постійні заворушення, провоковані спеціяльно ворогами гетьманського ладу, то можна собі уявити, який непевний ґрунт уявляло з себе українське селянство в його масі, не вважаючи на те, що дуже широкі кола його готові були миритись з станом річей і бажали лиш одного — спокою; я не кажу вже про так само широкі кола хліборобів, задоволених тим, що збережено право приватної власности на землю. Мушу признатися, що мене особисто весь час не покидало почуття якоїсь скритої страшної небезпеки в тому, що маси, розпалювані ще так недавно надіями на радикальну переміну земельних відносин, тепер почувають себе розчарованими й покривдженими. В своїх нічняних розмовах з Гетьманом я кожного разу вказував на цю небезпеку і весь час радив йому спонукати уряд перевести більш радикальну реформу в напрямку викупу більших маєтків і парцеляції їх між селянством, щоб скоріще задовольнити і заспокоїти можливо ширші кола селянства. Гетьман погожувався зі мною, але крім мене говорили з ним ще й инші люде, авторитетніщі в його очах, ніж я, особливо в земельній справі. І тому справа обмежувалась розмовами. Гетьман казав мені, що якісь спеціялісти готують проєкт земельної реформи, але що цю реформу має перевести новий склад кабінету[1]); ця ж реформа кабінета, на якій я також настоював весь час, усе відкладалась та відкладалась.

Тимчасом національні українські партії стояли в рішучій опозиції до правительства. В „Національному Українському Союзі“, що заснувався літом, обєдналися всі опозиційні українські елєменти. Вони відверто заявили в своїх меморандумах, котрі подавали до представників німецької влади або засилали до Німеччини, що Гетьманське правительство „складається з ворогів української державности“, що воно хоче привернути „царські порядки“ і т. д. Коли додати до цього з одного боку большевицьку пропаганду, а з другого акцію націоналістичних російських кол, звернену також проти гетьманського уряду й проти особи Гетьмана, то можна собі уявити, в якій трівожній, нервовій атмосфері проходила праця кабінету Лизогуба.

Ф. А. Лизогуб, обтяжений роботою в Раді міністрів, склав з себе обовязки міністра внутрішних справ і зали-

---

[1]) Дійсно одним з перших кроків нового реорганізованого кабінета в кінці жовтня 1918 р. було прийняття проєкта земельного закона, виробленого міністром земельних справ В. М. Леонтовичем. Цей проєкт мав на увазі примусовий викуп більшої земельної власности й парцеляцію її за допомогою банку між малоземельними або безземельними хліборобами. Думалося залишати не більше 200 десятин на маєток за виїмком господарств, що обслуговували цукроварні.

шився тільки премєром. Міністром внутрішніх справ став Ігорь Ол. Кістяковський. Його призначення мене особисто дуже втішило. В кількох розмовах зі мною він заявив себе прихильником строго національного українського курса, ділився зі мною плянами піддержки національних українських організацій, утворення державного видавництва і т. п. За його ініціятивою склалася серед міністрів приватна ґрупа, яка умовилася між собою піддержувати національний курс по своїх міністерствах і в Раді міністрів. До цієї ґрупи пристали: Кістяковський, Бутенко, Любинський, Рогоза і я. Ми кілька разів збірались на кватирі у Любинського і відбували свої наради. Таким робом усі законопроєкти, де виступав на сцену національний момент, чи то в сфері культурно-просвітній, чи в справі державного характеру української мови, мали за собою підтримку нашої ґрупи. Але за який місяць у мене почали виникати з Кістяковським деякі непорозуміння на ґрунті занадто безоглядних способів, яких уживало міністерство внутрішніх справ з „лівими“ елєментами; часто-густо, як я вже казав вище, під претекстом боротьби з большевизмом ішла нагінка за українцями-націоналістами, які нічого спільного з большевизмом не мали. До мене з усіх боків сипались скарги і доводилось раз-у-раз інтервеніювати перед Кістяковським, котрий охоче вдовольняв мої прохання, кажучи, що його аґенти „перестаралися“. Одначе це „старання“ державної варти дуже дратувало громадянство, а самому Кістяковському утворювало репутацію якогось спеціяльного гонителя українства, яким він в дійсности зовсім не був.

До випадків, що начеб то піддержували таке реноме Кістяковського, належали передовсім арешти Винниченка і Петлюри. Літом 1918 року Винниченко жив на дачі під Каневом, близько від Шевченкової могили. До його часто приїздили гості, і це дало привід державній варті запідозріти, що в нього відбуваються якісь таємні наради характеру державної змови. І от одного разу вночі узброєна варта оточує хату, де мешкав Винниченко, вривається в середину, хапає господаря, веде його, держучи на поготові револьвери (як раз в такій обстанові, коли арештованого застрелюють підчас його „спроби утікти“) на пристань, садовить на пароплав і везе до Київа. Це скоїлось саме в день Петра і Павла, 29 червня по старому стилю. В день я був на урочистому молебні в святій Софії — це були іменини Гетьмана — а над вечір мав їхати на парадний обід в гетьманському будинкові. Саме перед тим до мене прибігли знайомі, розповіли про арешт Винниченка і прохали клопотатись про його увільнення. Ця історія мене страшенно схвилювала, я поїхав до гетьманського будинку і зразу ж звернувся до самого Гетьмана, зясовуючи йому безглуз-

дість цього арешту, та ще в такій обстанові, казав, яке гнітюче враження цей арешт справить на українські національні кола.... Гетьман був дуже стурбований і зараз же вислав начальника свого штабу ґен. Стелецького, щоб той негайно зясував цілу історію і звільнив Винниченка. Тієї ж ночи Винниченка було звільнено, а на другий день вранці я поїхав до нього з візитом, щоб заявити йому своє співчуття з приводу немилої пригоди, що з ним сталася. Я був переконаний, що арешт не мав під собою ніяких підстав, і знаходив, що таке поводження з головою одного з попередніх правительств, видатним національним діячем і славним письменником може тільки компромітувати саму владу, яка робить такі вчинки. Мені й на думку не спадала можливість якоїсь таємної акції з боку Винниченка: ми з ним недавно перед тим бачились. Він сам умовляв мене вступати до гетьманського правительства, писав до мене в одній приватній справі (і цей лист знайдено в нього підчас трусу в Каневі), — одним словом ніщо з його тодішніх настроїв не віщувало, щоб він почав якусь акцію проти уряду. Принаймні я особисто був тоді переконаний, що арештовано Винниченка зовсім безпідставно і що державна варта дійсно перестаралась.

Анальоґічна історія трапилась трохи згодом з Петлюрою, але скінчилась для нього не так легко. Петлюра скоро після вигнання большевиків з Київа, вийшов з урядової служби. Він оселився в отелі „Прага“ і жив собі приватною людиною, хоч дуже інтересувався українською військовою справою. Несподівана військова карієра, боротьба з большевиками і особливо похід на Київ, придбали йому чималу популярність в певних військових колах. Одвідуючи його в „Празі“, я раз-у-раз заставав у нього військових. Він ходив у звичайній солдатській сірій шинелі, як ходило тоді богато людей, що так або инакше за часи війни й революції стали причетні до військової справи. Якось в кінці березня до мене явились члени нової ґуберніяльної земської управи в Київі З. Моргуліс та А. Сербиненко і предложили мені виставити свою кандидатуру на голову управи при майбутніх виборах. Вони казали, що українці — служащі в земстві хочуть неодмінно провести на голову земства когось із національних діячів. Я казав, що дуже мало знайомий з земською справою і спеціяльно мало знаю Київщину, але мене запевняли, що це все можна буде полагодити, що є партія ненаціонального напрямку, котра має свого кандидата, також нефаховця-земця, одже треба конче провести свою людину. Я спитав, когож іще мають на увазі, на випадок, як би моя кандидатура не малаб успіху? Мені відповіли, що Петлюру. Тоді я порадив, щоб Петлюру поставили першим кандидатом, як людину дуже тепер попу-

лярну, а мене, трималіб про запас. Але мої гості настоювали, щоб я дав згоду поставити мою кандидатуру першою. Я згодився. На другий день явився до мене Петлюра з Моргулісом і почав говорити про вибори до земства. Я побачив, що він дуже заінтересувався справою і що видко йому хотілосяб бути обраним на голову київського земства. Тоді я просто запропонував йому, щоб він поставив свою кандидатуру на першому місці, маючи мене в резерві. І Петлюра, і Моргуліс зразу пристали на це. Видко, що вже в настроях тих людей, що предложили були мені поставити мою кандидатуру, зайшла зміна на користь Петлюри, але незручно було супроти вчорашньої умови зі мною. Це все я зрозумів з розмови і тому дуже охоче відступив Петлюрі місце, якого сам не домагався. Скоро відбулись вибори, і Петлюра став головою губерніяльного земства на Київщині. Трохи згодом його було вибрано головою всеукраїнської земської спілки. Більше ми з ним вже не бачилися. Одного разу тільки, вже коли я вступив до кабінету міністрів, я зустрівся з ним на сходах гетьманського будинку. Петлюра виходив від Гетьмана. Ми мовчки привітались і пішли кожен своєю дорогою. Як ставився Петлюра до моєї участи в правительстві, мені було невідомо. Що до самого правительства, то він був в опозиції. Відомий його лист до Мума, до якого він звернувся, апелюючи проти внутрішньої політики українського правительства. Становище Петлюри, яко голови земської спілки, було трудне. Ще підчас торішньої реформи 1917 року до нового земства, на підставі загальних виборів, увійшли зовсім нові елєменти, переважно колишні земські урядовці. Земство було дійсно демократизоване й національзоване, але через усунення колишніх „цензових“ діячів, що мали за собою богатий досвід многолітньої роботи, діловий бік справи часом дуже на тому терпів. Нові люде були часто-густо зовсім недосвідчені, а часом і сумнівної громадської чесности. Тепер, з переворотом, земельно-власницькі елєменти, що прийшли до впливу, змагались вернути собі місце і в земській самоуправі. Підготовлявся в Раді міністрів новий закон про вибори до земства. Тимчасом земства революційного часу по дуже богатьох місцях ставали осередками антіурядової акції, і на цьому ґрунті виникали конфлікти, арешти нових земських діячів, репресії проти цілих повітових земських управ і т. д. Петлюра їздив до Лизогуба, інтервеніював перед ним в справі цих репресій і навіть, як я згадав, апелював до нїмців. Чи він уже тоді орґанізовував якусь безпосередну антіурядову акцію, чи обмежувався опозицією, — не знаю. Коли ось одного разу довідуюсь, що Петлюру арештовано. Знову це мене дуже схвилювало: такий спосіб політичної боротьби, де жертвами являються українські

національні діячі, дуже популярні в національних колах, ішов як раз в розріз із моїми змаганнями — примирити ці кола з урядом і досягти їх співробітництва.

Я зразу ж звернувся до Кістяковського: він заспокоїв мене, кажучи, що це якесь непорозуміння, що Петлюру скоро випустять, але треба вияснити попереду деякі підозрілі обставини. В тім же дусі відповів мені і Гетьман. Але справа затягалась. Я кілька разів ставив питання про звільнення Петлюри, але мені відповідали, що є дані, котрі свідчать про його нельояльність і навіть про заходи коло створення антіурядової організації. Гетьманові так, як і мені, було дуже прикро, що проти українських діячів доводиться вживати таких заходів, як арешт. Він спитав одного разу, чи не зробитиб так, щоб Петлюра виїхав закордон, одержавши якесь урядове призначення, щоб якийсь час, поки у нас сконсолідуються внутрішні відносини і настане спокій, він не утруднював своєю присутністю становища уряду. Я з радістю ухопився за цю думку і сказав, що готовий вигадати для Петлюри якесь почесне призначення за кордон по міністерству закордонних справ і беру на себе умовити його, щоб згодився. Тоді я звернувся знову до Кістяковського. Тому, що в урядовий час або на засіданнях тяжко було як слід обговорити це питання, ми вибрали вільний вечір і пообідали разом на даху отеля „Прага", звідки такий чудовий вигляд на цілу київську околицю. Весь вечір конферували ми над справою Петлюри. Кістяковський казав мені, що він особисто ставився дуже прихильно до Петлюри, якого добре знає по Москві і по справах „Украинской жизни", що йому дуже жаль, що так сталося, але треба ще трохи зачекати з його увільненням, бо роля його в деяких антіурядових заходах дуже неясна і сумнівна. Проте обіцяв зробити все, щоб прискорити розслід.

Саме тоді я одержав листа від В. М. Чеховського, де він звертався до мене від центрального комітета української соціял-демократичної партії, апелюючи до моєї „гуманности" і прохаючи вжити всіх заходів, щоб швидче увільнити Петлюру. Я відповів йому, що „моя гуманність" тут ні при чім, що я вважаю Петлюру за свого старого приятеля і тому сам стараюсь його визволити незалежно від якоїсь політики, але в даному разі питання йде про добро держави, і тому мені треба зясувати самому собі справу Петлюри і вияснити, що в дійсности є. Тому я предложив Чеховському зустрінутись на другий день в отелі Continental і за сніданком обговорити справу. В Міністерстві тяжко було знайти відповідний час і спокій, а хотілось перебалакати зовсім довірочно. І от на другий день ми зустрілись у великій салі ресторації, переповненій німецькими офіцерами, й вибрали собі столик у куточку. Я повторив Чеховському все те, про

що вже писав, і заявив, що готовий обстоювати звільнення Петлюри до кінця, але мушу знати всю правду: коли дійсно Петлюра непричетний ні до якої змови, я можу поводитись рішучо й домагатись його увільнення на свою власну відповідальність; коли ж він дійсно в чомусь винний, то це я мушу також знати; даю слово, що збережу таємницю, але не можу бути якимсь сліпим знаряддям і, сам належачи до уряду, домагатись увільнення людини, яка проти цього уряду веде якусь акцію, щоб його скинути. Чеховський почав мене запевняти, що Петлюра абсолютно ні в чому не винний. В цей мент ми обоє спостерегли, що серед німецької публики в салі якийсь рух; офіцери стурбовано про щось між собою говорили і богато з них почало виходити з салі. До мене підійшов один з знайомих мені офіцерів і повідомив, що тільки що кинуто бомбу в фельдмаршала Айхгорна... Перші слова Чеховського були, що тепер справа Петлюри дуже погіршає. Це була правда. Але мені довелось перервати розмову й їхати в Липки до гетьманського будинку довідатись, що і як сталося.

Пізніще я ще кілька разів порушував справу Петлюри, але мені весь час відповідали, що проти нього є такі докази, що негайно звільнити його булоб небезпечно. Увільнив його — на свою відповідальність і взявши слово, що не буде брати участи в ніякій змові, новий міністр юстиції сенатор А. Г. Вязлов. На четвертий день по своїм звільненні Петлюра виїхав до Білої Церкви, щоб організувати повстання.

Чи мали арешти українських діячів підставу, чи не мали й були лише проявом хоробливої підозрілости адміністрації (зрештою цілком зрозумілої в тодішніх обставинах і оправданої з погляду інтересів держави), але українськими національними колами вони ставились на карб правительству й його „антіукраїнській“ політиці. При таких обставинах примирення національних українських кол з гетьманським урядом здавалось мені необхідною умовою для скріплення внутрішнього становища в державі і для забезпечення дійсно національного курса внутрішньої політики. На це я звернув усю свою увагу й всі свої сили, працюючи в двох напрямках: з одного боку неустанно переконуючи Гетьмана в потребі „українізації“ кабінета, а з другого — переконуючи представників національних кол в необхідности піти на співробітництво з урядом і на участь в самому уряді.

VIII.

Справа реорґанізації кабінета міністрів і вступу до нього національних українських діячів.

При тій відчужености й недовіррі, які запанували між гетьманським правительствои і українськими національними

колами, фактично тяжко було й переводити національний курс як внутрішньої, так і зовнішньої політики. По окремих міністерствах виникали конфлікти між міністрами й службовим персоналом (коли випадки зміщення з посади того або иншого службовця з причин політичних або невідповідности того службовця занятій ним посаді — трактувались, як „переслідування українців") і діло дійшло було до страйку урядовців. В міністерстві Закордонних Справ аж ніяк не можна було поскаржитись на „переслідування українців", але його урядовці також прилучились до страйку і цілих три дні не являлись на службу. Весь час до німців ходили делєгації й депутації з скаргами на „ненаціональний курс" політики правительства, а Національно-Державний Союз звернувся з посланієм „До німецького народа", де говорилось, що правительство складається геть начисто з „ворогів української держави". Залишаючи на боці питання про доцільність такого звертання до німців, яко до арбітрів у вирішенні питання про характер „національного" або „ненаціонального" курса української політики, ці апеляції дискредитували в очах німців саму справу української державности. Українська преса вела систематичну кампанію проти правительства по цілій лінії, малюючи в чорних фарбах усі його заходи, навіть, коли вони явно йшли в згоді з національними інтересами. „Нова Рада", наприклад, з приводу призначення Липинського послом до Відня писала, що одне лиш наше посольство в Болгарії є „чисто українське", вказуючи тим самим, що посольство у Відні „не чисто українське". Тимчасом великі світові події розвивались так, що Україні, коли вона хотіла вдержати своє державне становище, треба було мати сконсолідованими всі свої сили, а в першій лінії ті елєменти, які стояли на ґрунті державної самостійности. Бо ця державність могла бути загрожена не тільки зовні, але й внутрі: не бракувало елєментів, які вели руїнну роботу на Україні, щоб піддержати соціяльну усобицю й ворохобню — не в інтересах „трудящих мас", як то могло комусь здаватись, а з провокаційною метою ослабити й розвалити такии способом українську державу. Були численні російські й русофільські кола, які намагалися захопити владу в свої руки, скинувши гетьмана й винищивши провідників національно-самостійницького напрямку. Одже все це переконувало мене в тому, що одинокий ратунок — помирити за всяку ціну Гетьмана з національними колами, зблизити їх, ввести в правительство національних українських діячів, залишивши в кабінеті тих міністрів, котрі своєю діяльністю не викликають закидів в ненаціональности; розуміється, уступки мали бути з обох боків: з боку Гетьмана — прискорити обіцяні реформи й скликання сойму; з боку національних кол — згода на поступневу реорґанізацію кабі-

нета і на повільне переведення бажаних реформ. Я згадував уже про свої постійні розмови з Гетьманом на ці теми. День-у-день твердив я йому про потребу негайно приступити до реальних кроків для зближення, і те саме говорили йому й інші люде національного напряму, з котрими він зустрічався. Але Гетьман поводився дуже обережно, не бажаючи викликати якихось ускладнень, а з другого боку хотів дати кабінетові Лизогуба докінчити ту велику ділову роботу, яку він переводив. А що ця робота справді була дуже серйозна й солідна, свідчить факт, що тільки за три перші місяці його існування ним було обмірковано й принято коло 250 законопроєктів, в тім числі такі важні, як закон про українське підданство, про вибори до міських та сільських громад, про Сенат, про ріжні дуже важні питання адміністраційної управи, політичного і господарського життя. Гетьман побоювався, що представники національних українських кол, дуже радикально настроєні, як уся тоді українська демократія, замість продовження ділової організаційної праці, почнуть домагатись негайних і різких перемін в усіх областях внутрішнього життя, що могло би перешкодити заспокоєнню в країні й скріпленню її зовнішнього становища. Він побоювався, що принціп національний буде поставлений вище державного і це, при дуже низькім рівні національної української свідомости серед інтеліґенції і в народніх масах, загострить внутрішні відносини. Я сам в значній мірі поділяв ці побоювання, але вірив, що ті національні українські діячі, які вступлять до правительства, зуміють знайти середню лінію, яка серед тодішніх тяжких і заплутаних відносин моглаб вивести наш державний корабель на певний шлях.

Розмови про реорганізацію кабінета почали приймати конкретний характер в половині липня. Гетьман зупинився на наміченні голови майбутнього кабінету, бажаючи мати такого, котрий міг би і вмів помирити своєю особою ріжні ґрупи і кола. Зупинились на трьох іменнях: проф. Д. І. Багалія, І. Л. Шрага і П. Я. Дорошенка. Мені було доручено повести з ними, розуміється, в найбільшій таємниці, переговори. Я викликав телєґрафічно з Харькова проф. Багалія. Він приїхав. За кандидатурою проф. Багалія промовляло те, що він мав за собою богатий адміністраційний досвід: був кілька літ ректором університету, міським харьківським головою і нарешті членом Державної Ради від 1906 року. Чужий виключному націоналізму, людина широких поглядів, а в той же час безперечний українець, авторитетний український учений, він міг погодити собою ріжні кола. Одначе, довідавшись, чого я його закликав, проф. Багалій одмовився від пропозиції стати на чолі нового кабінету. Він заявляв, що твердо вирішив присвятити останок свого життя

написанню історії України в 6 томах, що ось перший том уже вийшов („Історія Слобідської України"), а тепер він працює над другими томами. Ніякі мої умовляння не помогли. Я їздив з проф. Багалієм аж кілька разів до Гетьмана, і ми умовляли його удвох. Але він уперто відмовлявся, і так ми з ним і не добалакались. Тоді я поїхав до Чернігова і звернувся до І. Л. Шрага. Ми не бачились з ним з весни. За цей час він прислав мені два довгі листи, де з великим обуренням оповідав про практику гетьманської адміністрації на Чернігівщині. І тепер, коли я зайшов до його затишної господи, і ми почали розмовляти в садку, в тіні густих кущів бузку, Ілля Людвигович знову з обуренням почав говорити про вчинки ріжних старост та инших адміністраторів. Він оповідав мені, що це саме казав і Ф. А. Лизогубові, коли той недавно заїздив до нього й ночував по дорозі до свого Седнева: вони були давні приятелі з дитячих часів і балакали один до другого на „ти"; вони були й сусідами, бо Ілля Людвигович мав коло Седнева хуторець. Я зауважив Іллі Людвиговичу, що найкращий спосіб змінити ці відносини — самому взяти участь у владі і розповів, чого я приїхав до нього. При тодішньому стані здоровля Іллі Людвиговича (саме незадовго перед тим з ним трапився легкий удар, але вже — другий), кликати його з тихого Чернігова, де він жив у своїй хаті, оточений всіми вигодами, а головно люблячим доглядом його дружини, — до Київа, де-б йому на першій порі довелося жити в отелі, або десь у знайомих і взяти участь в горячковій роботі день і ніч, це значило вимагати від нього піти на свідому жертву здоровлям, коли не життям. Але Ілля Людвигович не вагався перед жертвою і тільки хотів попереду переговорити з ес-ефовською партією, до якої він належав. Одначе, коли про мету мого приїзда довідалась його дружина, то категорично заявила, що везти Іллю Людвиговича на таку роботу, як премєрство, це значить — везти його на неминучу й скору загибель: що він не видержить і двох тижнів (узяти хоч нічняні засідання!), і що коли я дійсно люблю Іллю Людвиговича, то не можу свідомо бажати йому такого скорого кінця. Дійсно, і вік, і стан здоровля Іллі Людвиговича був такий, що знаючи справді, якого напруження вимагала праця по формуванню, а потім веденню кабінета міністрів, я не міг настоювати.

Зоставався третій кандидат, з яким я міг переговорити тут же в Чернігові, це мій дядько П. Я. Дорошенко. Але й він одмовився. Він мотивував своїм похилим віком, надломленим здоровлям, а головно — тим, що удари долі (незадовго перед тим він стратив старшого сина, вбитого на війні, й улюблену дочку, що вмерла весною 1917 р. на сухоти) надломили його енергію і він не почуває в собі сили

для такої відповідальної роботи. І бідний старий заплакав, перепрошуючи мене за таку хвилеву слабість духа. Але я сильно настоював і намігся, щоб він їхав зі мною до Київа. Я забрав його з собою в авто і того-ж дня повіз до Київа. Повторились ті самі розмови в присутности Гетьмана. П. Я. не згодився на нашу пропозицію, скільки його не умовляли. Він вказував і на те, що не звик до діяльности такого масштабу, весь вік проживши у провінції і працюючи лиш в губернському земстві (він там був довголітнім гласним). Одиноким позитивним результатом його приїзду було те, що він згодився взяти на себе пост головноуправляючого відділом мистецтва й національної культури. Це рішення коштувало його життя: покинувши свій Чернігів і переїхавши до Київа, він звязав свою долю з долею українського уряду взагалі, залишився на своїй посаді і за Директорії і в літку 1919 року був замордований в Одесі большевиками, як „український міністр".

По цій невдачі з пришуканням премєра, Гетьман зупинився на думці ввести спочатку до кабінета кілька окремих міністрів з національних кол, тим скріпити національний курс правительства і покласти початок порозумінню з національно настроєним українським громадянством. На мене було положено місію переговорювати з окремими діячами й знайомити їх особисто з Гетьманом, привозячи їх до гетьманського будинку. Ця робота, яку мені хотілося як найшвидче довести до бажаного кінця, коштувала мене великого напруження, тим більше, що доводилося її провадити серед навалу всякого иншого діла і при тім у великій конспірації. Відгуком моїх тодішніх настроїв може служити уривок з одного мого листа до В. К. Липинського (від 23 липня 1923 р.), який я дозволю собі тут навести. Оповідаючи про ріжні труднощі закордонної політики в звязку з австрійськими інтригами, я писав між иншим: „Оттак, любий Товаришу, бачите, як тут тяжко приходиться! Все-ж таки найгірше те, що не почуваю під собою грунту у внутрішньому становищі краю. Заноситься на реформу кабінета, Лизогуб уступає; кажуть, що це напевно, але як далеко піде по тому українізація кабінета — не можу передвидіти. Я боюсь, що наші земляки знов упруться і почнуть вередувати: і те подай, і друге, і те обіцяй наперед і т. д. Так, як гадаю, мають покликати до кабінету ще двох, трьох, чотирьох українців, скажемо: Стебницького, Лотоцького, Чикаленка, Багалія, може ще кого. Як би ці всі люде пішли, то справа наполовину вже виграна. Розуміється, зараз же має бути переведена земельна реформа — парцеляція більших маєтків за викупом, амнестія, переміна місцевої адміністрації, зміцнення національного курсу не на словах, але на ділі. Жду цього всього нетерпляче, бо як цього не буде за

який тиждень-два, то готовий тратити віру в будь-який смисл власної роботи й участи в сім правительстві. Все це кажу Вам, розуміється, тільки для Вас одного".

Одначе мої переговори йшли дуже помалу. Намічені кандидати, до котрих я звертався, дуже нерадо відгукувались на мої пропозиції і ставили свою згоду в залежність від згоди партії, до якої належали. Тимчасом набігли дуже важні справи зовнішньої політики — подорож Лизогуба до Берліна, потім подорож Гетьмана, тут же відбувались переговори в справі Криму та ин., і питання про реорганізацію кабінета загальмувалось і виникло знову вже аж з кінцем вересня. Тепер усі українські національні партії були обєднані в „Національнім Союзі", і переговори почалися безпосередньо між Гетьманом і представниками „Національного Союза". Гетьман офіціяльно запросив через мене представників Союза до себе. Цими представниками явились: голова В. Винниченко і члени президії А. Ніковський та Ф. Швець. Я привіз їх 5-го жовтня до гетьманського будинку, і розмова відбулась у моїй присутности. Вона велася в дуже прихильнім і лагіднім тоні з обох боків. Виявилось, що „Національний Союз" настоює на реорганізації кабінета, хоча згоден залишити декого з нинішніх міністрів, яко фахових знавців свого діла. Винниченко тут же передав Гетьманові список наміченого „Союзом" складу кабінета. Цікаво, що в цім спискові мене не було: приймаючи мої послуги, як посередника, самі-ж вислявши мене до участи в кабінеті, тепер ці люде більше мене не потрібували, вважаючи, очевидячки, не за „свого", або за „нечистого" українця. Це кинулось у вічи Гетьману, хоч він цього зразу не сказав і в голос не прочитав списка, назвавши лише імя Шрага, яко наміченого Союзом голову кабінета. Почувши це імя, я озвався, що на жаль стан здоровля Шрага такий, що він не зможе взяти на себе премєрства. Потім мені переказували, що ця моя увага, зроблена цілком щиро і в добрій волі, страшенно розлютувала Винниченка і він з обуренням оповідав на засіданні Союза, „як я смів втручатись в переговори" і виступити з такою увагою.

Так або инакше, переговори стали на цілком реальний ґрунт; скоро говорити почали між собою безпосередньо Лизогуб і Винниченко: погодились на тому, що Лизогуб залишається премєром, але до кабінету буде впроваджено 6—7 нових людей з національних кол. Моя роль тепер зводилась до того, що я знайомив і зводив перший раз до купи, або привозив до Гетьмана когось з намічених кандидатів; памятаю, привозив Ол. Лотоцького і М. Славинського. Намічені були до вступу такі особи: П. Стебницький, Ол. Лотоцький, Єв. Чикаленко, А. Вязлов, М. Славинський. Але тут почався торг за портфелі, і мене немало дивувало, що

Винниченко дуже завзято бореться за деякі окремі портфелі, хоч питання ставилось так, що деякі пости міністрів можна буде обсадити пізніще також кандидатами з національних кол, щоб зрештою довести кабінет до такого складу, коли він не могтиме викликати ані найменших закидів що до свого національного характеру. Але найбільш дивні річи почув я пізніще, в грудні, коли по упадку Гетьманства повернувся до Київа з своєї закордонної подорожи. Я почув з уст С. О. Єфремова, що в той час як Винниченко змагався з Лизогубом за окремі портфелі, плян повстання проти Гетьмана був уже готовий. Тойже самий Винниченко був душею цілої акції, вів переговори з большевиками і хотів почати повстання вже в жовтні, себ-то в той момент, коли кандидати Національного Союза входили в правительство. Єфремову коштувало великих зусиль умовити Винниченка пождати принаймні, поки виявиться, чи зможуть нові міністри відстояти національний курс в кабінеті, чи ні, і в усякім разі не робити повстання, поки в правительстві сидять свої люде.

Тимчасом переговори про реорганізацію кабінета приходили до порозуміння, і треба було робити офіціяльні кроки з боку Гетьмана. Зворот в бік зміцнення національного курса і взагалі нових змін вже сильно відчувався протягом останніх тижнів і виявився в цілому ряді законів про заходи культурно-національного характеру, підкресленні національного характеру в організації армії, у відновленні козачого стану, у формуванні бригади січових стрільців (в цій справі, на здійсненні котрої я дуже настоював, мені довелось також відогравати роль посередника, знайомлячи полк. Е. Коновальця й сотн. Чайківського з Гетьманом) та ин. Було вже офіціяльно проголошено про заснування комісій для вироблення засад земельної реформи і виборчого закону до сойму. Члени кабінету відчували наближення змін, і чутка про реорганізацію кабінета доходила й до них. Переговори в цій справі і моя участь в них не могли залишатись в таємниці. Настрій в кабінеті почав ставати напруженим. Його члени почали збільшувати свою увагу до діяльности міністерства закордонних справ, до його персонального складу, до організації зносин з нейтральними державами і державами Entente'и. Моє становище в кабінеті зробилось дуже прикрим. Нарешті, передчуваючи зовсім близьку зміну кабінета й політичного курса, ті члени кабінета, що в своїх політичних концепціях стояли за майбутній державний союз, політичну унію з майбутньою, небольшевицькою Росією, рішили дати прихильникам національно-самостійницького курсу генеральний бій.

16 жовтня мені довелось виступити в Раді міністрів з експозе про нашу закордонну політику, причому я, до-

кладно обговоривши наші відносини до центральних, нейтральних і коаліційних (Entente) держав, виложив проєкт висилки місій до Франції, Анґлії й Америки для завязання з ними безпосередніх відносин. Я підкреслював потребу для нас строгої нейтральности, але заразом і скоріщого формування сильної армії, яка моглаби виступити рішаючим чинником, коли нам нарешті розвяжуться руки. Німеччина й Австро-Угорщина вже програли війну. Незадовго перед тим Болгарія вийшла з числа воюючих держав. Памятаю, одного дня до мене в Міністерство заїхав австрійський військовий аташе ґенерал Спанокі і передав новину: про капітуляцію Болгарії. Для мене це вже не було новиною, бо ще на передодні я дістав про це шифровану телєґраму від Ол. Шульгина. Спанокі не тратив одначе духа й казав, що це навіть краще: мовляв, зменшиться лінія фронта і легше буде боронитись! Та його оптимізм не мав під собою жадної підстави, і події пішли так, що зо дня на день можна було сподіватись капітуляції самої Австрії. Німеччина була переможена й горячковою зміною внутрішньої політики в лівий бік думала рятувати своє становище внутрі. При такій ситуації нам треба було як найшвидче витворювати власну силу й спішити з внутрішньою консолідацією. Над моїм докладом розвинулась дуже жвава дискусія, і можна було спостерегти, що певна частина міністрів різко нападає на міністерство закордонних справ за його „націоналістичний“ курс і маловаження тих перспектив, які відкриваються з перемогою Entente'и для відбудови колишньої великої Росії.

Дискусії затяглись до дуже пізнього часу і були відложені до другого дня. На другий день на початку засідання М. Василенко звернувся до голови Ради міністрів з проханням дати слово державному секретареві С. Завадському для прочитання заяви в імени ґрупи міністрів. В цій заяві, як казав Василенко, мав бути виложений погляд цієї ґрупи на питання закордонної політики, а в тім числі і на відносини України до Росії. Завадський прочитав цю заяву. В ній говорилось про те, що Україна в своїх відносинах до Росії може йти двома шляхами: або окремо будувати свою державу, користуючись з тимчасового ослаблення Росії, але за те маючи перед собою небезпечні перспективи, коли Росія знову стане на ноги; або — допомогти Росії стати на ноги, увійти в спілку з тими державами, на які Росія тепер розпалась, і вкупі з ними утворити нову Росію, в якій Україна займе почесне місце, відповідне її інтересам. Цю записку підписали міністри Василенко, Ржепецький, Гербель, Гутник, Романов, Зіньківський, Колокольцов і Ваґнер, державний контрольор Афанасєв і державний секретарь Завадський. Тільки що державний секретарь прочитав записку

і ті, що не брали участи в її зложенні, не встигли ще собі добре її зясувати, як вихопився міністр Гутник і каже: „що тут, панове, довго думати! треба взяти й підписати всім без дебатів!“ Але міністр шляхів Бутенко заявив, що записка порушує такі важні питання, що її не тільки підписувати, але й обмірковувати не можна, не ознайомившись докладно з її змістом: тому він пропонував роздати наперед кожному з міністрів примірник тексту записки, з тим, щоб обговорювати її вже на другий день. Більшість міністрів заявила, що вже підписала цю записку або тут же прилучається до її поглядів. Але меншість (Лизогуб, Кістяковський, Бутенко, Рогоза, Любинський і я) настóяла, щоб записку було попереду надруковано і роздано всім членам Ради міністрів, як це робилось звичайно з важніщими законопроєктами і внесеннями. Відновилась дискусія по питанням закордонної політики, і тут уже яскраво визначились дві ґрупи міністрів: одна, менша, що була в порозумінні між собою і знала, що наступить реорґанізація кабінета, при чому члени цієї ґрупи мали залишитись (крім Кістяковського); ця ґрупа боронила національно-самостійницький курс супроти погляду членів другої ґрупи, численніщої, — що треба, мовляв, заздалегідь бути готовими до відновлення тої або иншої форми державної спілки з Росією.

Пізно вночі, по засіданні Ради міністрів, відбулась приватна нарада в кабінеті Гетьмана, на яку закликано Гербеля, Ржепецького, Лизогуба й мене. Тут Гетьман повідомив, що має розпустити кабінет з тим, щоб реорґанізувати його, закликавши до участи українських національних діячів. Гербелеві й Ржепецькому предложено було залишитись. Вони довго не згожувались і ставили, між иншим умову, щоб в новому кабінеті залишився неодмінно, яко державний контрольор, Афанасєв. Одначе вкінці згодились.

На другий день вранці, переглядаючи часописи, я на сторінках „Кіевской Мысли“ побачив текст „записки девяти“, прочитаний учора на Раді міністрів. Очевидячки хтось з міністрів, прихильників записки, поспішивсь дати її до друку, хоч не мав на те ніякого ні морального, ні формального права. Мене по телєфону сповістили, що голова Ради міністрів скликає членів кабінету в 3 години дня на приватну нараду. Тільки що зїхались, зараз же хтось із нас вніс інтерпеляцію з приводу видрукування тексту записки. На це озвався Гутник і заявив, що це зробив він і зробив тому, що не мав певности, чи кабінет зійдеться ще раз вкупі... Лизогуб сказав, що він скликав надзвичайні збори міністрів за-для того, щоб подати їм до відома, що з огляду на виключність момента, який переживає держава в звязку з великими подіями всесвітнього життя, виникає потреба певних змін у внутрішньому житті України, а тому кабінет

повинен податись до димісії, щоб залишити Гетьману вільну руку для покликання до правительства таких людей, які відповідають зміненим обставинам. Якийсь час запанувала мовчанка. Потім озвався Василенко. Він сказав, що ця димісія не являється для нього несподіванкою: вже давно ходили чутки, що має бути зміна правительства; він і його товариші спокійно ставляться до цього: вони чесно працювали для добра України і покидають роботу з свідомістю, що робили, скільки мали сил і снаги. Після нас, казав Василенко, прийдуть ес ефи, я знаю. Але чи принесе це користь Українській Державі й українському народові, чи не поведе це в скорому часі до великих заколотів і потрясень, це покаже будучність. Одне мені прикро, закінчив Василенко: що серед нас єсть один товариш, котрий весь час сидів отут з нами поруч і працював вкупі з нами і в той же час робив усі заходи, щоб скинути наш кабінет і тим знівечити всю нашу роботу. Цей товариш — Д. І. Дорошенко.

По Василенкові забрав голос Романов.[1]) Він сказав, що вже два місяці засідає тут, але ще ні разу не брав голосу в справі діяльности міністерства закордонних справ; але тому, що ми зібрались в останній раз, то хай буде йому дозволено сказати кілька слів. Одже, приглядаючись за цей час до міністерства закордонних справ, він виносить враження, що це якесь особливе міністерство в ряді инших; у нього якась особлива політика, особливі погляди; на посади по цьому міністерству призначаються люде все певної категорії, певних поглядів. Тому він не дивується, що шеф цього особливого міністерства ішов у розріз з інтенціями своїх товаришів і працював, щоб цей кабінет зруйнувати... Поки дійшла черга до моєї відповіді, озвався ще Ржепецький і на превелике моє здивування теж виступив проти мене: знаючи, що він згодився залишитись в новому кабінеті, тим самим погоджуючись з його наміреним напрямком, я гадав, що він не має морального права робити мені такі закиди. Одначе й Ржепецький почав обвинувачувати мене в тенденційному призначуванні урядовців виключно з „націоналістичних“ українських кол. Одним словом, це засідання обернулось в якийсь імпровізований суд над політикою міністерства закордонних справ і над моєю діяльністю. Я коротко відповів, що в усій своїй діяльности керувався лише одним: інтересами й добром Української Держави; тут говорилося, що будучність скоро покаже, що принесе Україні та зміна, для якої працював я; ця будуч-

---

[1]) І. Ф. Романов — син української письменниці Одарки Романової — зайняв пост міністра юстиції після того, як подався в серпні до димісії Чубинський, що став головою одного з відділів сената.

ність покаже також, чи я робив те, що треба, чи ні. З цими словами я вийшов з салі. Більше я вже не бачився з своїми товаришами по кабінету Ф. А. Лизогуба.

Пішли переговори про формування нового кабінета, в яких мені прийшлося грати вже невелику ролю, бо тепер безпосередньо переговорювали між собою Лизогуб і Винниченко. Я дожидав кінця переговорів і сформування нового кабінета для того, щоб швидче виїхати за-кордон. Обставини складались так, що треба було спішитись з початком завязання зносин з державами Entente'и. Вже формувалися наші місії до Англії й Франції, а місії до Швайцарії та Скандинавії вже виїхали, але мені хотілося самому проїхати до Швайцарії, щоб там завязати переговори з представниками антантських правительств, а вразі успіху, проїхати й до Парижа. Крім того треба було вирішити кілька справ в Берліні: перше — про залишення німецьких військ, поки сформується наша армія, далі — допомога нам в справі Холмщини і нарешті — питання про заміщення посади нашого посла в Берліні. Діло в тім, що бар. Штейнгель уже з серпня все нарікав на хворобу і хотів іти до димісії. Я умовляв його зачекати, поки знайдеться йому заступник. Але останними часами бар. Штейнгель перестав говорити про свою димісію, а тимчасом я умовлявся з С. П. Шелухином, що буду проводити його на пост українського посла в Берліні. При наступаючій зміні кабінета і зміцненні національного курса становище бар. Штейнгеля могло би стати незручним. Але це все були дуже делікатні справи, і тому я рішив зясувати їх на місці в Берліні. Я не міг виїхати з Київа, поки не закінчилась криза кабінета. Але як тільки стало видко, що нарешті новий кабінет сформується і до нього увійдуть люде, котрі достойно піддержать національний напрям, я став лаштуватись до виїзду.

IX.

Відкриття Державного Українського Університета в Київі. Заходи коло розвитку національної культури.

За кілька день до мого відїзду в Київі відбулося велике національне свято: урочисте відкриття Державного Українського Університету. І коло цієї справи, так само як коло богатьох инших, утворилися ріжні леґенди, про те, наприклад, ніби український університет „запроторено“ кудись на край міста і т. п. Справу українського університету довелось мені пізнати дуже близько і взяти певну участь як в самім обміркуванні законопроєкта про його заснування, так і в виборі для нього місця й помешкання. Тому я можу подати тут деякі фактичні інформації, які повинні розвіяти леґенди, що кружляли в свій час біля університетської справи

та ще й досі знаходить свій відгук в деяких писаннях. Але мені хочеться спинитись хоч коротенько на загальніщому питанні — про справу розвитку нашої національної культури за Гетьманщини. В найважніщім питанні цієї культури — питанні шкільництва, можна було піти двома шляхами: або силоміць повертати дотеперішні російські школи в українські або, залишивши російські школи істнувати далі, творити нові українські школи. Як би піти першим шляхом, то зважаючи на те, що майже всі міста на Україні зросійщені і надати їм українське обличча можна було лиш з часом, в міру зросту національної культури, піддержуваної всіми засобами держави, але без насильства, — то зачиняти російські школи або примушувати їх українізуватись, це значило викликати страшну боротьбу двох культур і ускладнити безмежно і без того складне внутрішнє становище. Тому правительство, а спеціяльно міністерство народньої освіти пішло другим шляхом: шляхом творення зовсім нових українських шкіл, середніх і вищих (про низчі не було мови, бо на селі, при однородности українського населення можна було просто перейти на українське навчання), справедливо міркуючи, що з часом чимало російських шкіл самі собою мусітимуть без всякого натиску зовні українізуватись, в міру того, як би йшла українізація всіх боків громадського життя. А ця українізація йшла з такою стихійною силою, що сміливо можна було сказати, що ще кілька років мирного життя, і українське місто не можна булоб пізнати: воно зробилось би українським не тільки в державно-територіяльному розумінні, але й в національному. Досить пригадати той нечуваний досі зріст українського видавництва, ті десятки нових журналів з усіх областей життя і знання, ті сотні й тисячі книжок, що появлялись у величезному числі примірників (сотні тисячів), той зріст національної свідомости, який обхоплював найширші народні маси: все це не залишало ні жадного сумніву в тому, що національне життя надалі буде тільки ширитись і зростати. Тому то спеціяльно в університетській справі рішено було поки що залишити ті три старі університети, що були на українській території (в Київі, Харькові й Одесі), завівши в них лиш обовязкові катедри української мови, письменства й історії, а творити поруч них нові українські університети. В першу чергу було вирішено відкрити університети в Київі та Камянці-Подільському. В Київі виникло питання за помешкання. Спочатку я сам, і доволі різко, заступав ту думку, що український університет треба умістити в будинку старого університета св. Володимира. Але мене познайомили з пляном уміщення українського університета в будинках т. зв. артилерійської школи. Я поїхав на це місце, оглянув його і переконався, що кращого місця

і помешкання трудно собі й уявити. Це, правда, вже поза містом: на тій високій площині, що панує над цілим Київом, за Либеддю, трохи вище від т. зв. Кадетської Рощі. Але місто наближається туди, і до самих будинків школи вже було проведено лінію електричного трамваю. Садиба артилерійської школи — величезна, кругом простор. До садиби прилягає прекрасний парк. На території садиби аж шість великих будинків, серед них один, головний — кольосальна будівля; тільки імператорська Росія з її необмеженим розмахом могла дозволити собі таке грандіозне будування. Досить сказати, що в цілим Київі не було будинку, який би наближався хочаб до $^2/_3$ розмірів цієї махини. Все було свіжо збудоване і ще ніхто не встиг оселитись. Можна було наперед бачити, що український університет буде рости й розвиватись, і садиба „Артилерійської школи“ давала місце для просто необмеженого поширення. Тут справді можна було створити спеціяльне „університетське місто“, з помешканнями для професовів і студентів. Взагалі будинки, визначені для Державного Українського Університету, і саме місце, дуже нагадували собою Київський Політехнікум: він так само лежав поза містом — і доволі далеко на ті часи, коли він будовався. Але пройшов десяток років, Київ розрісся, і тепер Політехнікум опинився вже не поза містом, а лиш на його кінці. А що Київ — столиця великої держави — мав рости безмірно швидче, ніж Київ — головне місто „Юго-западнаго края“, то український університет міг опинитись у межах самого міста далеко швидче, ніж це сталось з Політехнікумом. Пропагатором думки уміщення українського університета в садибі артилерійської школи був П. Я. Дорошенко. Він сам кілька разів їздив зі мною туди й пояснив мені, на скільки вигідно для університету заняти це прекрасне помешкання, серед здорового повітря, на горі, звідки такий чудовий вигляд на весь Київ, поруч з роскішним парком, за яким далі йде дубовий гай. Щоб перевірити себе і його, я спеціяльно привозив на це місце для огляду ще инших людей, котрих також дуже цікавила доля помешкання для українського університета: я привозив сюди, між иншим, болгарського посла проф. Ів. Шишманова, д-ра Л Цегельського, і всі в один голос казали, що кращого місця трудно й вигадати. Коли після цього я оглянув будинок своєї старої Alma Mater, тісне, з вузенькими коридорами, заняте здебільшого під ріжні наукові й допомогові інституції, я знаходив, що справді, помешкання артилерійської школи куди краще й зручніще. Певна річ, що й мені було трохи неприємно, що російський університет в столиці України стоятиме на очах у всіх, в осередку міста, а український — винесено поза місто, але я був певний, що з часом обидва університети зіллються в один

український університет, або в крайньому разі російський залишиться, як утраквістична філія українського.

Майже одночасно з законом про утворення українського університета в Київі було прийнято в Раді міністрів закон про український державний університет в Камянці Подільському й одпущені спеціяльні кошти для 50 професорських кандидатів, які мали бути вислані за кордон для наукових студій. Українських гімназій за період Гетьманщини було відкрито по цілій державі коло 150. В Київі істнувало 3 українські гімназії. З помешканням для них були великі клопоти, і тут я цілком прилучаюсь до тих, хто обвинувачував М. П. Василенка в тому, що він був занадто делікатний з російськими школами і не робив відповідних заходів, щоб примусити їх потіснитись і дати місце українським школам. Це та надмірна українська делікатність і коректність, яку завжди надуживають менше делікатні, але більше спритні й практичні наші сусіди.[1])

Для керування справами мистецтва і національної культури було створене особливе „головне управління" на правах окремого міністерства. На чолі його, як я згадував, станув П. Я. Дорошенко. Гетьман сам у високій мірі ставився прихильно до розвитку національної української культури і горяче підтримував усі заходи П. Я. Дорошенка. Було положено основу для Національної Бібліотеки, Центрального Українського Архіва, особливу увагу звернуто на театральну справу. Заходами моєї дружини, Нат. Мих. Дорошенко, було засновано Державний Драматичний Театр, для якого зареквіровано театральне помешкання на Мерінговській вулиці. Це помешкання було вже найняте російською оперетою, і біля справи його реквізиції було нароблено чимало шуму. Та все таки помешкання залишилося за українським театром завдяки інтервенції самого Гетьмана. З осени 1918 р. на режисера в цьому театрі запрошено відомого режисера столичних російських театрів Загарова. Цей театр

---

[1]) Треба сказати, що справа з помешканнями в Київі, як це буває завжди у випадках, коли якесь місто зразу стає великим центром, столицею держави, стояла дуже гостро. Раз-у-раз доводилось звертатись до способу реквізицій. Але це був дуже прикрий спосіб. Знаю по собі: міністерству закордонних справ було дуже тісно у палаці Терещенків після заснування консульського відділа. Поруч був підходящий будинок, але в ньому спілка лікарів почала улаштовувати хірургічний шпиталь. Що робити? Довелось реквізувати помешкання, залишивши для спілки лікарів всього один поверх. Піднявся великий шум. До керманичів цієї спілки належало кілька лікарів дуже впливових в українських колах. Вони порушили всі свої звязки і впливи, день-у-день ходили до мене, прохаючи не чіпати їхнього шпиталю, оголосили справу в часописах. Було дуже прикро, але зважаючи, що в жертву йому доводиться приносити часом і таку безперечно гуманітарну інституцію, як хірургічний шпиталь, прийшлося перевести реквізицію.

почав виставляти модерні пєси европейського й українського репертуара („Лісова пісня“ Лесі Українки, вперше виставлена тут на сцені; пєси Винниченка; Візник Геншель, Примари, Ткачі, Підпори громадянства, Тартюф та ин.). Головним Управлінням Мистецтва і Культури було вироблено плян націоналізації київської опери, замовлено було переклади лібрето, велись переговори з видатними співаками. Тому що визначні оперні співаки-українці, які досі співали в Петербурзі й Москві, тепер усі тягли до дому, на Україну, наша національна опера в Київі заповідалась на одну з найкращих в світі.

Велику увагу було звернуто на заснування Української Академії Наук. Думка про її заснування виникла ще за Центральної Ради, коли вироблено було вже й проект організації Академії. М. П. Василенко, ставши міністром освіти, доручив особливій комісії під головуванням акад. В. І. Вернадського скласти новий проєкт, який би взяв на увагу форми істнуючих академій в Західній Европі й Америці. В цій комісії брав участь і проф. А. Кримський, що прибув з Москви. До осени проєкт був розроблений і затверджений Радою міністрів і Гетьманом. Кола, що близче були заняті справою організації Академії Наук, дуже хотіли бачити першим її президентом проф. М. Грушевського. На це була повна згода з боку Гетьмана. Але проф. Грушевський категорично зрікся, не бажаючи дістати призначення з рук Гетьмана: згідно статуту перших вісім академиків мав призначити Гетьман, а вони добірали собі дальших членів та організовували цілу справу. Гетьман іменував першими академиками А. Е. Кримського, Мик. Ів. Петрова, Дм. Ів. Багалія, Ст. Смаль-Стоцького, Ореста Левицького, Вол. Вернадського, Ст. Тимошенка і Мик. Кащенка. В цім складі Академія Наук і почала працювати.

Урочисте відкриття Українського Державного Університета в Київі відбулося в останніх днях жовтня. У величезній салі зібралася сила народу; серед присутніх були посли від Німеччини, Австро-Угорщини, Туреччини, Болгарії, Финляндії. На невисокій естраді було поставлене особливе крісло для Гетьмана. Свято почалося молебнем, після якого свящ. о. В. Липковський (теперішній митрополит української автокефальної церкви) сказав дуже довге слово, яке немало занудило присутніх, особливо чужоземних гостей. По тому мав приїхати Гетьман і прочитати грамоту про заснування Університета. Він появився в історичному гетьманському вбранні, в атлясному білому жупані й соболевій шапці з перами страуса. Я вперше бачив його в цім вбранні: він виглядав дуже ефектно. Гетьман був трохи блідий і схвильований: вранці того дня він одержав кілька повідомлень, що по дорозі до Університета на нього має

бути зроблено атентат. Хоч такі попередження діставав він дуже часто — і не безпідставні — все таки це не могло його не хвилювати. Тільки що Гетьман показався в салі, всі встали і залунав гімн „Ще не вмерла Україна", проспіваний студентським хором. Гетьман зняв шапку і стоячи прочитав грамоту, яку по тому передав ректорові університета, проф. Т. Сушицькому. Тоді виступили з своїми промовами міністр освіти Василенко і ректор Сушицький. Останній у своїй промові підкреслив, що студентство нового університета — а його записалось аж 3.000 людей — уявляє з себе моноліт з національного погляду: майже всі студенти без виїмку були природні українці. Цим відразу закріплявся чисто національний характер нового університета. Вислухавши ці промови і побажавши молодому огнищу національної культури доброго успіху, Гетьман покинув салю. Тоді наступили дальші привітання. На катедрі появився голова „Національного Союза" Винниченко. Його зустріли громом оплесків. Молодь, яка складала більшу частину авдиторії, зробила йому справжню овацію. Це звернуло увагу присутніх в салі чужоземних дипльоматів, і вони всі переглянулись між собою. З великими овоціями зустрінули й В. Чеховського. Він говорив од імени центрального комітета української соціяль-демократичної партії. Уявивши себе мабуть десь на мітінгу, Чеховський стукав кулаком по катедрі і говорив надто палко. На чужоземних гостей це справляло дуже негарне вражіння, і вони питали мене, що це за пан і чого він так горячиться. Далі пішли безконечною чередою ріжні привітання. Зійшов на катедру й митрополит Антоній. Він тримав у руках примірник Острожської Біблії, котрий приносив у дарунок університетові. Митрополит Антоній спочатку попрохав вибачення, що не вміє говорити по українськи; але далі в промові ужив слово „малорусскій". По салі пішов гамір незадоволення, і хтось поправив: „український"! — „Так вам це слово не подобається?" — спитав Антоній. — „Так, не подобається", — відповів хтось з присутніх. Антоній закінчив свою промову й зійшов з катедри серед загальної тиші. І тут, в такий урочистий момент не втерпів він, щоб не викинути фіглярської штуки, наперед знаючи, що вживання слова „малоруський" в такій обстанові являється свідомою провокацією слухачів, — і всеж він його вжив. Але інцидент з Антонієм не зіпсував загального, бадьорого, піднесеного настрою на цім святі української культури. В моїй памяти цей день залишився назавжди ясним промінем на фоні понурої дійсности й тих сумних, трівожних переживань, які доводилось тоді зазнавати. Так хотілося, щоб нарешті витворилися спокійні обставини, щоб дати розвинутись нашій культурі, дати зійти тому зерну, що засівалося на нашому полі, що так довго оралося чужими

і засівалося чужеродним зіллям... Я не залишився на бенкеті, улаштованім в салях університету, а поїхав разом з проф. Шишмановим одвідати хворого С. П. Шелухина, який через свою хворобу не міг бути на святі.

X.

Подорож до Німеччини. Українське посольство в Берліні. Офіціяльні знайомства і стрічі. Німецька революція.

22-го жовтня я мав виїхати до Берліна. Вже все було налагоджено для мого виїзду. Я попрощався з жінкою в своїм помешканні і заїхав до Міністерства, щоб ще на останку дати деякі розпорядження. До відходу поїзда залишалось години $1^1/_2$—2. Коли зненацька в моїм кабінеті задзвонив телєфон, що сполучував мене безпосередньо з гетьманським будинком і по якому розмова відбувалась дуже рідко. Біля телєфону був сам Гетьман. Він викликав мене до себе по негайній і дуже важній справі. Я сказав, що зараз же приїду, але прохав не затримувати мене дуже, бо я маю скоро від-їздити і задержка утворила би богато технічних труднощів. За чверть години я вже був у кабінеті Гетьмана, де застав Ол. Ф. Скорописа. Гетьман сказав мені, що угода в справі нового кабінета знову розстроюється, що з одного боку „Національний Союз" ставить якісь нові вимоги, а з другого боку — деякі члени старого кабінета, що вже погодилися увійти до нового, також з свого боку роблять труднощі. Гетьман питав, що робити. Я сказав, що треба настоювати з усіх сил, щоб досягти порозуміння і вже кінчати справу, бо криза затяглася занадто довго. Я прохав, коли можна, обійтися сим разом без моїх послуг, щоб не затримувати мого відїзду, що й так запізнився. Гетьман заявив, що власне бути посередником в переговорах з „Національним Союзом" і новими кандидатами береться служити Ол. Ф. Скоропис, але зі мною хотіли тільки порадитись. Умовились, що Скоропис зараз же їде для переговорів і буде вести їх хоч цілу ніч, аби вже допровадити діло до краю. Я висловив думку, що всі ці перешкоди вдасться таки побороти, бо вже стояли на черзі питання більше практичної натури, ніж принціпіяльної. Ми попрощались. Я побажав Гетьманові успіху в спільній роботі з новим „українізованим" кабінетом і висловив надію, що ця робота дасть добрі наслідки для нашої Держави. Мені й на думку не спадало, що я в останнє бачусь з Гетьманом на українській території і що взагалі вернутись знову до Київа мені доведеться при зовсім инших обставинах і умовах...

Я ледви поспів на поїзд. Його задержали навіть на кілька хвилин. На двірці дожидало мене ще кілька урядовців і між иншим польський консул, що впросився взяти його до мого вагона до Варшави. Десь години коло 9-ої вечера я відїхав.

На другий день ранком я вже був у Голобах. Тут треба було залишити український вагон і пересідати на німецький Schnellzug. Доводилось дожидати аж цілі три години. Маленька станція близько Ковеля—Голоби вважалися пунктом, від якого починалася зона німецької окупації. Досі йшла широка колія, а далі починалась вузька, проложена німцями за часів війни. Одже тут усе, що йшло з України до Польщі й до Німеччини і навпаки, переладовувалось з одних вагонів до других. Завдяки цьому Голоби розрослися в кольосальну станцію, і біля її невеличких деревляних будиночків виросло ціле місто деревляних бараків, кошар, усяких буд, де пересижували біженці, поворотці, воєнно-полонені; був навіть на німецькому боці оточений колючими дротами табор, де сиділи полонені большевики, яких німці ганяли на роботу. Там, по той бік, в зоні німецької окупації лежало наше староство холмсько-волинське, з осередком у Бересті, де перебував наш губерніяльний староста Ол. Ф. Скоропис.

В німецькому потязі мені й мойому спутнику Д. М. Єрмолову відвели два купе, і в них ми доїхали на ніч у Варшаву. Я вже лежав, коли до мене постукали в купе, просунулась чиясь голова і назвала мене, — перевірюючи, чи це я. Потім попрохала вибачення, побажала спокійної ночи і сховалась: це був німецький контроль. Ще в Голобах почало в мене боліти горло, але я спочатку не звертав на це уваги. Коли-ж я ранком 24-го жовтня підїздив до Берліна, то вже зовсім не міг балакати. В Берліні на двірець вийшов мене зустрічати весь склад нашого посольства з Ф. Р. Штейнгелем на чолі. Тут же були й наші місії, швайцарська та шведська, які задержались у Берліні (перша тому, що весь персонал місії, крім самого голови д-ра Ев. Лукасевича, заслаб був на еспанку і поволі тільки поправлявся). Зустрів мене й представник німецького міністерства закордонних справ (здається, д. Мальцан). Одкрили цісарські покої на двірці Fridrichstrasse і з великою помпою провели мене туди. А я ледви міг пошепки сказати кілька слів і прохав Ф. Р. Штейнгеля, щоб скоріще дозволив мені їхати з ним до нашого посольства, щоб покликати там до мене лікаря. В посольстві я й зупинився. Як раз нагодилися там два наші українські лікарі: д-р Б. Матюшенко й д-р Рихло; оглянувши мене, вони заявили, що в мене ознаки дифтерита... Післали зробити бактеріольогічний дослід, і на вечір з лябораторії прийшла відповідь, що в мене справжній дифтерит.

Утворилося страшне для мене становище: треба було братись до діла, на другий день уже був призначений з приводу мого приїзду обід у міністра закордонних справ Зольфа, а тут лікарі кажуть лягати в ліжко й не думати про вихід з хати раніще як за 7—8 день. У мене похололо на душі,

але робити було нічого: навіть як би я одужав і раніще, то незручно було їздити по людях з такою заразливою хворобою. Вже й так утворилася велика незручність: Ф. Р. Штейнгель одвів мені кімнату в своїм помешканні, а в нього ж був малий син; одже довелось герметично зачинитись від нього, і зносини його зі мною мусіли обставлятись усякими осторогами. Я абсолютно не міг балакати і мусів писати на папері, як хотів щось сказати. Всякі візити й ділові розмови з німцями довелося відкликати, а тут почали розвиватись події, які вимагали як раз руху й енергійної діяльности. Цей тиждень, що я провів ізольований, в примушеній бездіяльности, в будинку Українського Посольства — був один з найтяжчих в моїм житті.

На другий день по моїм приїзді прибув з Відня В. К. Липинський спеціяльно, щоб побачитись зі мною й переговорити: настали критичні дні — Австро-Угорщина розпадалась. Ми говорили з ним так, що я писав йому на папері, а він озивався словами. Ми умовились, що він з свого посольства зараз же повисилає урядовців, щоб обняти провізоричне заступництво в тих державах, які повставали на руїнах Австро-Угорської монархії. Я написав йому офіціяльне доручення перебрати тимчасове заступництво в новій Австрії, Угорщині, Чехії. До Будапешту мав виїхати радник посольства Ів. Ст. Токаржевський, до Праги В. І. Полетика. Становище було таке критичне, що на другий же день по розмові зі мною Липинський виїхав назад. Їхати йому доводилося вже з великими труднощами (по австрійській території).

По прямому дроту з Київа подали мені новини. Кабінет нарешті був сформований в такому вигляді: премєр-міністр Ф. А. Лизогуб; внутрішніх справ — тимчасово виконуючий обовязки В. Н. Рейнбот; закордонних справ — я; культів — Ол. Гн. Лотоцький; освіти — П. Я. Стебницький; юстиції — А. Гр. Вязлов; військовий — ґен. А. Рогоза; фінансів — А. К. Ржепецький; земельних справ — В. М. Леонтович; торгу й промисловости — С. Ф. Мерінг; шляхів — Б. А. Бутенко; праці — М. А. Славинський; постачання — С. М. Гербель, здоровля — В. Ю. Любинський. На моє запитання, як іде праця, Палтов відповів мені, що дуже добре, далеко краще, ніж в попередньому кабінеті. Ну, слава Богу! Хоч це добре.

Тільки-тільки я очуняв і дістав змогу говорити, як не вважаючи на лікарські остороги й заборони взявся за справи. Перш за все треба було поробити офіціяльні візити й умовитись про час ділових розмов. Далі ждала мене ціла серія офіціяльних прийомів-бенкетів. Разом із Ф. Р. Штейнгелем я перший візит склав міністерству закордонних справ. Міністр Зольф, колишній посол в Японії (тепер він знову там)

і міністр кольоній, високий, повний, голений, з обличчам немолодого актора й ненімецьким виглядом, зразу ж перейшов до питань дня. Ми заявили, що для нас дуже важно, щоб німецькі війська залишились у нас доти, доки ми не зорґанізуємо власної армії, сильної настільки, щоб могла оберегти нашу молоду державу. Я сказав, що думаю спробувати проїхати далі, до Парижу й Льондону, й представити там наше становище, яке вимагає неодмінно присутности добре орґанізованої збройної сили, поки ми не зорґанізуємо власну. „Так, сказав Зольф, їдьте до Парижу, до Льондону, клопочіться про свою державу, можете одрікатись навіть од усякої спілки з нами: ми вже тепер нічим помогти вам не можемо, але нам важно, щоб збереглась і вдержалась самостійна Україна". Що-до невиводу військ Зольф обіцяв поставити це питання на найблизчу нараду правительства. Од Зольфа пішли ми до товаришів міністра фон-Буше і Новака, а потім і до нового товариша міністра, старенького соціяль-демократа Давіда, що попав на цю посаду наслідком останніх подій — демократизації уряду. Давід завів з нами розмову про потребу аґрарної реформи на Україні. Ми пояснили йому, що вже підготовляється велика реформа, яка має утворити сильну верству заможних селян і взагалі зробити типом господарства — дрібну власність, але Давід, видко, не мав ясного уявління про земельну справу на Україні і про форми володіння землею.

Після міністерства ми зробили візити голові райхстаґу й кільком видніщим послам. Тут виявилось, що Ф. Р. Штейнгель досі не був ні з ким знайомий з парляментських кол і вперве робив візити оце вкупі зі мною. Це була його помилка, котра дала себе відчути саме в той час, коли йшли такі скорі зміни в німецькому правительстві й влада переходила до райхстаґу. Далі пішли візити до чужих послів, починаючи від старшини дипльоматичного корпуса, еспанського пóсла маркіза Бернабе. Всі віддали мені візит, хоч з більшістю нейтральних держав ми ще не ввійшли в офіціяльні стосунки. В розмові зі мною на тему бажаности початку офіціяльних зносин між Україною й Еспанією маркіз Бернабе дуже нарікав на трудне становище Еспанії між двома ворожими коаліціями, але обіцяв з свого боку впливати на свій уряд в справі завязання зносин.

На другий чи на третій день після того, як я почав виходити з дому, призначене було побачення з новим канцлєром принцем Максом Баденським. Він також був хворий перед тим і тільки що встав. Ми з Штейнгелем поїхали в історичний будинок райхсканцлєрів на Wilhelmstrasse, де жив колись Бісмарк і де відбувався Берлінський Конґрес. До нас вийшов високий, струнký ґенерал, років під 50, що лицем дуже нагадував російського царя Миколу I: він як

раз доводився Миколі внуком по жіночій лінії. „Панове, може ви схочете прогулятись зі мною в садку?“ — предложив він нам, і ми вийшли в сад і тут, гуляючи взад і вперед по алеях, проговорили хвилин з 40. Макс Баденський робив надзвичайно миле враження: в ньому не було нічого з тієї напушености й пихи, якою відзначались колишні німецькі ґенерали; його манєри були дуже мягкі, приємні, поводження просте, щире. Він зразу поспішив заявити, що правительство рішило не виводити німецьких військ з України, доки тільки буде можливо, але, казав, що ми самі мусимо вжити заходів, щоб держави Антанти зрозуміли, з якою метою це військо у нас залишиться. Потім він звернувся до мене й попрохав, щоб я йому розповів трохи, в чому і яка головна ріжниця між українським народом і російським, між українською й російською мовою, і взагалі на чому полягають головні ознаки української культурно-національної окремішности. „Ви вибачте мою дурість („ma bêtise“), додав він, але мені дуже цікаво було би почути про це від компетентної людини!“ Я, як умів, коротко розповів, заявивши, що з великою приємністю подаю йому ці інформації. „А як Ви у Вашій семї балакаєте, по українськи, чи по російськи?“ — запитав він. Я відповів, що ми з жінкою инакше як по українськи не балакаємо. „А Ви?“ звернувся принц до Штейнгеля. Той сказав, що в його семї говорять по російськи, бо так звикли, хоч знають і розуміють по українськи. Я поспішив зауважити, що баронеса Штейнгель дуже добре говорить по українськи. Довідавшись, що я думаю їхати до правительств Антанти, принц побажав мені успіху, повторивши майже те саме, що й Зольф: „рятуйтесь, мовляв, самі!“

Після візитів пішли обіди. Я дав обід для членів Українсько-Німецького Товариства. Потім гурток німецьких парляментаріїв запрохав мене на обід, заявивши, що хотів би бачити мене самого, без посла, щоб інтимно побалакати про українсько-німецькі відносини. Я відповів, що не вважаю можливим появлятись в якімсь товаристві без українського посла, але, коли зі мною хочуть балакати, то я прохав би завітати назавтра до мене: я переїзджаю до отелю „Адльон“, бо в кімнаті в посольстві, де я мешкав, роблять дезинфекцію, і в отелі можна цілком інтимно й довірочно перебалакати. Назавтра вранці явився до мене др. Зюдекум, соціяль-демократ, і заявив мені, що він являється по уповноваженню своїх партійних товаришів, щоб перебалакати зі мною не тільки як з міністром, але і як з українським громадським діячем: Як, на мою думку, і чим могли би прислужитись справі налагодження добрих відносин між Німеччиною й Україною німецькі соціяль-демократи, котрі тепер приходять до влади. Я відповів, що і як міністр, і як

український патріот, за якого дозволяю себе вважати, маю одні й ті самі погляди: як би нове німецьке правительство допомогло нам установити національний український уряд, скоріше організувати українську армію, перевести демократичні реформи — і перш за все аграрну, то це було б найкраще, що могли би в даний момент зробити німецькі поступовці, щоб полагодити свої дотеперешні помилки й установити добрі взаємини в будуччині. Зюдекум позанотовував усе, що я казав, і заявив, що завтра влаштує побачення мені з ґен. Ґренером, який приїхав до Берліна, і сам буде на цім побаченні, щоб нам у трьох переговорити на ці теми. Тимчасом прохає мене увечері на обід. З Ґренером мені не удалось сим разом побачитись, він спішно виїхав до Ставки, бо його призначено начальником штабу на західнім фронті.

А на обід я поїхав разом з Ф. Р. Штейнгелем, Вс. Козловським і Д. Єрмоловим. Ще перед тим я умовився, що не буде ніяких офіціяльних промов, і що обід носитиме цілком приватний, товариський характер. На обіді були з німецького боку кілька послів соціялістів і радикалів, професорів, журналістів, усього людей 15—20. На моє здивування, серед обіду, встає проф. З. і починає промову, в котрій, між иншим, запитує мене, як ми, українці, дивимось на питання самостійности і федерації, які у нас відносини до Німеччини, до німецького народу? Взяла мене досада, — ще й питання такі єхидні, провокаційні! Але треба було відповідати. Я сказав, що ідея федерації не чужа в українській історії, тільки спроби федерації досі не були для України щасливі. Українці не являються засадничими ворогами федерації, але не допускають жадного примусу й натиску збоку в цій справі. Тепер для нас питання про федерацію не є актуальним. А що буде далі — побачимо. Щож стосується відносин до Німеччини, то Україну вяжуть з нею давні культурні й економічні стосунки, і я думаю, що й надалі центр ваги в наших відносинах повинен лежати як раз в цій площі. Більше промов не було, розмова прийняла загальний, товариський характер, і ми дуже мило провели час, засидівшись далеко поза обовязковий поліційний час. Я й не допускав навіть, що з цього обіду, і спеціяльно з моєї промови, вийде велика прикрість для мене, через що власне я й оповідаю тут про цей обід. Діло в тім, що тижнів через два, чи більше, вже повертаючись з Швайцарії, читаю я в Берліні число „Кіевской Мысли“ — і очам не вірю: телєґрама про те, що, мовляв, міністр Дорошенко сказав на одному публичному бенкеті таку то промову; далі йде абсолютно перекручений зміст промови, що ніби то я говорив про те, що „російський царизм а потім большевизм викопали на віки прірву між Україною й Росією“, що „Україна ще в XVI (sic!) столітті була тісно зєднана

з Німеччиною“ і тепер хоче цей звязок відновити — і тому подібні фантазії й небилиці, котрі очевидячки хтось навмисне вигадав, щоб дискредитувати мене і виставити на сміх і осудовисько. А що це комусь було треба, показала мені стаття д. Афанасєва, присвячена мені й уміщена під назвою „Изумительный министръ“ в орґані київських росіян „Голосъ Кіева“. Тут дуже дотепно висміювалась моя промова, котра справді — як би тільки я це все говорив, що мені приписувалось, варта була всякого осуду і глуму. Зоставалось тільки подумати: кому і для чого треба було скомпонувати такий провокаційний наклеп? В той час наступили такі обставини, що ніколи було мені дошукуватись. Але вже пізніще, на еміґрації, з уст самого видавця „Кіевской Мысли“ д. Л-кого я почув, що телєґрама була прислана до редакції з таких кол, котрі цілком певно вказували на те, що автором її був один з „росіян з українського посольства“, котрих притулив у себе Ф. Р. Штейнгель і котрим залежало на тім, щоб осмішити й дискрелитувати українського міністра. Розуміється, сам Ф. Р. Штейнгель нічим не був до цього діла причетний і коли взагалі був чим винуватий, то тільки хіба тим, що занадто вірив людям і, сам будучи людиною порядною, вірив в порядність инших. Але „росіяне з українського посольства“ на цім не обмежились, про їхню „коректність“ мені ще доведеться говорити далі.

Тимчасом становище в Німеччині ставало все більше й більше напруженим. Події розгортались з надзвичайною бистротою. Парлямент переймав владу в свої руки, а на півночі почалися розрухи серед матросів у фльоті. Одного дня з вікна посольства я побачив, що двірець Lehrter-Bahnhof оточено цілим ланцюхом кулеметів: мені пояснили, що сподіваються можливого приїзду збунтованих матросів з Кіля, так на всякий випадок готуються до „зустрічи“. Шуцманів на вулицях було узброєно рушницями. Саме в той день і годину, коли в парляменті йшло питання про те, щоб позбавити Вільгельма II права головного командування армією, був призначений прийом нашого посла для передачі імператору акредитивної грамоти. Штейнгель оповів мені про цю авдієнцію, — останню, яку дав взагалі Вільгельм, як імператор Німеччини. Спочатку було відчитано грамоту в українськім тексті, — переклад на німецьке вже раніще був надісланий, а потім почалась розмова, яка продовжилась хвилин 20—25. Вільгельм надзвичайно панував собою; він знав, що саме в цей мент іде розмова в райхстаґу про таку його прерогативу, як команда над армією, але ніякого хвилювання навіть і тіні не було помітно в ньому. Навпаки — веселі вогники світилися в його очах. „Чи ви твердо стоїте на ґрунті самостійної держави, чи ду-

маєте про федерацію в майбутньому?“ — це було перше його питання, і на нього Штейнгель відповів, що „майбутнє народів в руках Божих, і що́ буде колись — ми не знаємо, але тепер ми стоїмо на ґрунті самостійности і будуємо свою самостійну українську державу“. Потім Вільгельм почав розпитувати про релігійні відносини на Україні, про православіє, римо-католицтво й унію. Авдієнція відбулась в невеликому палаці Belle-Vue.

Увечері другого дня міністр Зольф давав мені обід в отелі Kaiserhof. Уже було звісно про розпачливе становище на фронті, і напевно Зольф і його товариші знали, що імперія падає; можна з певністю сказати, що на душі у всіх присутніх на обіді німців лежав могильний камінь, але вони робили бадьорий вигляд і старались грати ролю гостинних господарів. На обіді, крім самого Зольфа й двох товаришів міністрів, був ще військовий міністр ґенерал Сейхер і ще кілька вищих урядовців. З нашого боку були — я, Штейнгель, Іванов і Єрмолов. Розмова велася на ріжні теми, далекі від політики; найбільше говорив зі мною військовий міністр, що був родом з Ельзасу і казав про себе, що змалку говорив лиш по французьки, і тільки коло десяти років навчився по німецьки. Маленький, сухорлявий, він не мав у собі нічого войовничого і взагалі типового для німецького ґенерала. Балакали, жартували, але коли я зненацька поглядав на когось із присутніх господарів, коли вони думали, що я їх не бачу, то мені видко було, як витягувались їх обличча й прибирали сумний вигляд. Але тільки що помічали мій погляд, або когось з наших, — одразу старались усміхнутись і зробити байдужий вигляд. Напевне, цей останній дипльоматичний обід Німецької Імперії був дуже тяжкий для його німецьких учасників. Зольфа і Сейхера кілька разів підчас обіду викликали до телєфона. Як тільки встали зза стола, я побалакав ще трохи і почав прощатись, щоб не мучити більше своїх господарів. Ми умовились з фон-Буше, що я завтра вранці заїду в міністерство, щоб докінчити деякі ділові справи, і в першій лінії справу Холмщини.

На другий день, — це було 9. падолиста по старому стилю, — я коло 11-ої год. поїхав до міністерства. Як звичайно — я їхав німецьким військовим автомобілем; хоч посольство наше мало свій автомобіль, але міністерство закордонних справ, як тільки я одужав і дістав змогу виходити з хати, прислало в моє розпорядження дуже гарний автомобіль-каретку; шофер приїздив з самого ранку й зоставався в посольстві до ночи; помимо грошевої нагороди його найбільше певне приваблювало те, що в посольстві давали йому і обід і вечерю, а в голодному Берліні українське посольство мало славу одинокого місця, де добре

їдять, так як в „старі часи“. Так, між иншим, бувало і з телєґрафістом-німцем, котрий являвся до посольства, щоб передавати розмови по прямому дроту з Київом. В посольстві підгодовували й цього бідолаху. Одже в призначений час поїхав я до міністерства. В місті все було як звичайно — тихо і в порядку. Я ще заїхав до деяких крамниць, щоб купити ріжні дрібниці на дорогу. Того чи другого дня я мав виїхати до Швайцарії. Звідти д-р Лукасевич прислав мені аж пять телєґрам, одна за другою, прохаючи мене приїхати як найскоріще, а в листі, пересланому через оказію, повідомляв, що він підготовив мені переговори з представниками англійського й італійського правительств, що мене дожидає секретарь італійського премєра Орляндо і т. д. Це все примушувало мене поспішити докінчити справи в Берліні й їхати.

В Міністерстві я пробув коло години. Було заключено умову що до Холмщини такого змісту: тому, що австрійські війська покидають південні повіти Холмщини — найбільше для нас цінні з етноґрафічного погляду, то щоб оберігти границі цього краю, німці дають дві або три дивізії, спеціяльно для охорони границь Холмщини в межах дотеперішньої австрійської окупації, і під охороною їх українська влада негайно впроваджує свою адміністрацію й міліцію, щоб закріпити український „stan posiadania“. Одночасно було умовлено про поширення компетенції українського ґуберніяльного старости Холмщини і Підляшша на всі галузі життя також і в зоні німецької окупації. Вирішивши це і ще деякі дрібні справи, я коло 12-ої години дня поїхав до українського посольства снідати. Тільки що авто виїхало з Wilhelmstrasse на Unter den Linden, як я побачив хлопчика, що продавав якісь екстренні телєґрами, і зупинив авто, щоб купити. На білому аркушику паперу стояло лише два слова: „цісарь відрікся“. Поки я купував листок, повз нас по вулиці промчалось в напрямку до Бранденбурґської Брами авто, в якому сиділо троє чи четверо узброєних людей — матросів, з ними один цивільний, з рудою бородою, в клітчастому пальто з піднятим ковніром, а над автом маяв червоний прапор. Коли авто проїздило повз отель Adlon, один з матросів погрозив в напрямку отеля кулаком. Що це таке? Чи це якісь карнавальні маски, які в такому дивному вигляді витівають свої химороди на цьому поважному Паризькому пляцу, на очах цісарської гавптвахти, де стоять на варті здоровенні ґвардійці? Ні, це — щось од революції! Невже отут, у Берліні — вже революція? Та за кілька хвилин я вже був у посольстві й сидячи за сніданком оповідав про все, що бачив. Коли ось вбігає слуга й заявляє, що „біля райхстагу на площі стріляють“. Ми всі вибігли на саму гору, на

дах будинку, де був розведений невеличкий садок, і звідти побачили на площі біля монумента Бісмаркові червоні прапори, а від Тірґартена справді було чути постріли. На вулицях сюди й туди мчали авта з червоними прапорцями, бігали молоді люде з червоними повязками на рукавах, — все це було добре видко і з вікон нашого посольства. На вулицях то скупчувалися юрби народу, то нагло розбігалися на всі боки, почувши десь близько постріли. Все те скоїлося так зненацька, що робило враження, немов якийсь невидимий режисер махнув своєю паличкою, і от на вулицях Берліна інсценізовано картину із змістом: „революція". Солдати, яких видко було на вулиці, всі були без погон (наплечних відзнак) і без кокард.

Так тяглося до смерку. Треба було думати, як добратись до свого отелю. Коло 5-ої год. вечера мені сказали, що приїхав, як звичайно, німець-шофер, але що з ним сидить двоє „товаришів", котрі й беруться приставити мене до отелю (вони хотіли просто реквірувати авто, але шофер заявив, що воно обслуговує чужоземного міністра, тоді вони явились самі, щоб одвезти мене, а потім уже забрати авто для своїх потреб). Я подякував за таку чемність, але відмовився від їх послуг і заявив, що більше авта не потрібую, а до отелю дійду пішки. З того всього найбільше незадоволений був шофер. Як уже зовсім стемніло, я, Єрмолов і Козловський вийшли з дому і через площі, що відділяють Бранденбургську браму від нашого посольства, почали пробиратись до отелю „Адльон". В Тірґартені йшла якась перестрілка; на вулицях було богато народу, коло Райхстага стояла величезна юрба. Ми благополучно пробрались до самих Бранденбургських воріт; тут нас задержала сторожа, але довідавшись, що ми чужинці, перепустила. І ось ми в „Адльоні", в наших кімнатах. В отелі якась метушня, переполох. Ми всі втрьох сіли в моїй кімнаті й балакали про події, коли зненацька, без попередження, в кімнату вривається пятеро узброєних людей, швиденько оглянули мою кімнату, заглянули в сусідню спальню і мовчки, як і прийшли, вибігли на коридор. Козловський за ними, питає, чогож їм треба; кажуть: „шукаємо офіцерів, та побачили, що ви — чужинці". За якусь годинку прибігає слуга й каже: „панове, коли хто з вас не мешкає тут, то все одно мусите залишитись, бо всі входи й виходи з отелю замкнено, й нікого не випускають; зараз почнеться артилерійна підготовка". — „До чого?" — питаємо. — „До штурму цісарського палацу". Козловський заночував у нас. Ждали ми, ждали тієї „підготовки", та й полягали спати, не діждавшись. Кажуть, ніби в ночи справді стріляли з легких гармат, — я нічого не чув.

На другий день вранці я рішив знову переїхати в посольство й засісти там, як в екстериторіяльному місці. Вибрався якимсь заднім ходом, не через Unter der Linden, і пробрався до будинку посольства. Вивісили над будинком український прапор, щоб усім було видко, що то посольство; так само зробили й усі інші посольства, змовившись по телєфону між собою. Цілий день ішла метушня на вулицях, подекуди стріляли, бігали, мчались кудись на автомобілях. Уже можна було зясувати більш-менш хід революції: серйозного опору ніхто не ставив; тільки біля цісарського палацу десь засіли були офіцери чи юнкери, й їх ото мали штурмовати й вибивати. Десь побили офіцерів, десь поліцаїв. Ми телєфонували в міністерство закордонних справ, але там нікого не було, всі розбіглись і поховались. У вечері, як звичайно, прийшов німець-телєграфіст, нас сполучили з Київом, і я зараз же передав про все, що сталося, Палтову, який явився до апарату. Я спитав, що́ у нас на Вкраїні? Каже, що тихо, а на випадок яких подій є думка мобілізувати перший намічений призив, що дасть понад 120.000 людей.

На третій день революції ранком я виглянув у вікно: було тихо; баби мили тротуар, їхав спокійно віз з капустою. Принесли відозву нового уряду: „солдати — до касарень! Робітники — до варстатів!“ І це, очевидячки, не залишилось порожнім згуком. Революція скінчилась, всі беруться за роботу. Я зараз же почав робити заходи, щоб тогож дня на ніч виїхати до Швайцарії, звідки знову прийшла телєґрама від Лукасевича, що мій приїзд потрібний як найшвидче. На вулицях було зовсім спокійно, і я пішов через Тірґартен до швайцарського посольства в справі переїзду. Мені видали особливий лист про вільний вїзд і виїзд. Між иншім в посольстві повідомили мене, що з Швайцарії викидають якусь большевицьку місію з п-ю Балабановою на чолі, і що ця місія їхатиме через Німеччину. Між иншим, з Берліна, за пару день до революції було вислано большевицького представника Йоффе: на двірці з пакунка, адресованого його місії, висипалися проклямації комуністичного змісту, тоді кинулись до инших пакунків, і виявилось, що то був цілий транспорт агітаційної літератури. Наслідком того Йоффе було запропоновано в 24 години покинути Берлін, що він і виконав.

Але, поладнавши з швайцарським посольством, треба було мати якусь візу або-що від німців. Виявилось, що треба мати дозвіл на виїзд від Gross-Soldaten-Rath'у, що засідав у будинку Райхстаґа. Єрмолов пішов туди. Там дуже охоче згодились дати перепустку і навіть обіцяли дати двох провожатих, членів Ради солдатських депутатів, аж до швайцарської границі. За годину до мене в посоль-

ство прибіг один з членів тої Ради, приніс перепустку і сказав, що моїми провожатими будуть не абихто: один — доктор теольогії, а другий — доктор прав. Ну, думаю, цікава буде компанія, не сумуватиму в дорозі! Я замовив чотирі квитки до Ліндау: собі, Єрмолову і двом провожатим. Відїздити треба було у 8 год. вечера з Anhalterbahnhof'a. У 6 годин вечера як звичайно — розмова з Київом. Біля апарата — Палтов. Я передав йому вже заздалегідь підготовлений звіт про події, казав, що за годину маю виїхати на двірець. Палтов мене повідомив, що обставини вимагають призначення товаришем міністра закордонних справ Артемія Галіпа і що Гетьман дуже просить мене згодитись на це. Я вже раніще умовився при побаченні в Берліні, що цей пост займе В. Липинський, але почувши слова Палтова зміркував, що в Київі зайшли такі події, які може справді вимагають призначення конче Галіпа. Я відповів, що здаюсь на волю Гетьмана. Далі Палтов повідомив мене, що тільки що він сам подався до димісії, яко „германофіл" і що на тій же підставі має піти до димісії військовий міністр ґенерал Рогоза. Почувши таке, я запитав: чи не краще було би мені при таких обставинах скоріще вертатись до Київа? Я спитав особистої думки Палтова. На це він мені відповів, що мої особисті інтереси вимагали би негайного мого повороту, але в інтересах Української Держави лежить — всіми силами старатись добитись контакту і порозуміння з державами Entente'и і для того треба їхати на захід... Розуміється, що не було чого й думати про якісь особисті інтереси, коли справа вимагала подорожи на захід. Я ще коротенько нарадився з Штейнгелем, — і той казав, що треба їхати. Тоді я попрощався з ним і виїхав на двірець. Обоє доктори, і теольог і правник, одурили мене і не явились на двірець. Їхати нам з Єрмоловим довелось у-двох і цілу ніч одбивати атаки на наше купе з боку солдат, що позаймали всі вагони в потязі. Цивільних пасажирів в потязі майже не було. Ні світла, ні опалу по вагонах. До нас на кожній станції стукаються „товариші", ми показуєм перепустку від Ради солдатських депутатів і нас залишають в спокою, але на новій зупинці потягу теж саме.

З невеселими думками їхав я в свою подорож. Я передчував, що в Київі робиться щось недобре. Я навіть мав уже деякі дані, що там задумується якийсь переворот. Ще влітку, по прозьбі одного українського громадського діяча лівого напрямку я прийняв до міністерства на службу його брата, бувшого полковника синєжупанної дивізії. Одже цей полковник прибув тепер до Берліна яко дипльоматичний курєр і привіз почту. Діло було саме в день відїзду до Швайцарії. Цей полковник в моїй присутности здавав бар. Штейнгелю дипльоматичну почту. Передавши кілька паке-

тів, він задержав у своїх руках один пакет (так само запечатаний і в такому ж конверті, як і всі инші) і сказав, що в цьому пакеті його особисті папери і тому він просить його не розпечатувати, а залишити в нього. Барон Штейнгель з чемности залишив йому цей пакет, але мені якийсь інстинкт підказав, що тут щось нечисто. І полковник якось був стурбований. Я закликав його до окремого покою, почав з ним говорити і заявив, що догадуюсь, що він приїхав з якоюсь місією поза своїми службовими обовязками. Він стурбовався ще більше. Тоді я іменем добра України почав благати його, щоб він признався, з чим приїхав. Я розповів йому про міжнароднє становище, про те, що Німеччина гине і що треба тепер шукати порозуміння з Entente'ою, за-для чого я їду до Швайцарії, що тепер кожний необережний, нерозважний крок може наробити страшного лиха... Тоді полковник признався мені, що він приїхав з дорученням від Національного Союза: звернутись до нового німецького уряду з проханням допомоги проти гетьманського уряду. Я розповів йому, що вже я сам мав переговори з представниками німецьких лівих партій (деякі з них були вже міністрами в революційному уряді як от Зюдекум) про те, щоб вони вжили свій вплив для переведення на Україні реформи, але що тепер не пора взагалі звязуватись з німцями, що тепер треба шукати звязків з Entente'ою. Я пропонував йому скористуватись з прямого дроту й перебалакати умовно з Київом, пораявши там не починати ніякої акції, а дождатись наслідків переговорів з Entente'ою, самомуж — здержатись від якихсь переговорів тут у Берліні. Полковник мене послухав і на другий день справді балакав з Київом, але й там події розвивались так швидко, що випережали всякі міркування. Димісія Палтова по вимогам Entente'и: значить уже з нею входять в якісь стосунки. Я про це нічого не знаю. Розуміється, добре було би вернутись до Київа і звідти вже вести діло. Але шкода — ось завтра буду на ніч у Берні, там уже стрінусь з представниками антантських держав, які сами, як повідомляє Лукасевич, шукають з нами зустрічи... Алеж з другого боку Національний Союз щось затіває: виходить, що в нього вже порвались налажені стосунки з урядом?

XI.

Через революційну Німеччину — до Швайцарії. Берн. Трівожні звістки з України.

Поїзд раз-у-раз зупинявся вночі, і до Мінхена я приїхав замість 6 год. ранку — десь коло 12-ої, і скорий поїзд на Ліндау вже відійшов. Не було сенсу їхати звичайним і тарабанитись трохи не цілу добу, краще переночу-

вати в Мінхені і завтра виїхати ранішнім Schnellzug'ом. Так і зробили. Мінхен теж переживав революцію. Все було позамикано; скрізь вештались патрулі з червоними повязками. Офіцерів ніде не видко, солдати всі без погонів, без кокард. На другий день раненько ми були вже на двірці і тут довідались, що тимчасово всі потяги скасовано, крім одного особового, що відїздить в обід і до Ліндау прийде над ранок. Мене взяв одчай: стільки часу змарновано! Та що робити? Діждались того особового, забились кудись у куток вщерть переповненого ваґона і тряслись так день і ніч. Коло 5-ої години ранку прибули до Ліндау і — о жах! — нам кажуть: в Швайцарії революція; вже третій день не приходять пароплави з Романсгорна і нема почти... Оттут то я був зовсім упав духом. Що робити? Їхати назад до Берліна — яких дві або три доби, чи ждати: а може вдасться якось проскочити до Швайцарії? Але ж революція і в Швайцарії! Так щож робиться там у нас на Україні? Я зателеґрафував до Берліна, оселився в отелі над самим Боденським озером і став дожидати в буквальному розумінні погоди біля — тільки не моря, а озера. У день прийшла звістка, що в Швайцарії не революція, а ґенеральний страйк. Ну, слава Богу, коли страйк, то ще нічого! Одначе довелось прожити в Ліндау цілих три доби. Нарешті страйк скінчився, і з того берега прийшов пароплав. Можна було їхати. В Ліндау революції ще не було помітно; навіть солдати й офіцери носили відзнаки, і на пристані дуже строго оглядали всіх пасажирів. Мене не чіпали, не треба було показувати й перепустки від солдатської Ради, а тільки свій дипльоматичний пас.

Ось ми на чистенькому, чепурненькому пароплаві. Над озером туман. Коли відпливаєм од берега, і зникають величезні камяні баварські леви, що стережуть вхід до пристані в Ліндау, берегів стає не видко з усіх боків і враження таке, наче пливемо по морю. Доволі високі хвилі. Але минає година, і перед нами вирина швайцарській берег. Коротенька процедура з пасами, записують імена в якісь книги, видають картки на хліб і на масло, і ми можемо сідати в поїзд. На станції продають шоколад, сир, ковбаси, — усе, чого не побачиш в голодній Німеччині, а ще дивніще: коли що купуєш, решту дають срібними грішми. Вже відвик я за війну від срібних грошей. Та й взагалі якось дивно було дивитись на країну, яка не зазнала війни. Скрізь бачиш здорових, молодих хлопців, і вони — не у військовій уніформі. Поїзд мчить нас на захід до Цириха, й далі до Берна. Ще на пароплаві зауважив я одного немолодого пана, сивуватого, з сократовським носом і з виглядом явно не німецьким, не західно-европейським взагалі, а таким, що нагадував щось ніби з Росії, чи з України.

Цей пан опинився моїм сусідом і у ваґоні. Він забалакав до мене дуже гарною російською мовою. Виявилось, що це відомий соціялістичний діяч Гельфанд, знаний під псевдонімом „Парвус“, давній еміґрант. Він мав якесь відношення й до українства, видавши якусь брошуру українською мовою і розпитував мене про тодішнє становище на Україні.

Пізно у вечері прибули ми до Берна. Тогож вечера побачився я з д-ром Лукасевичем, і ми умовились, що на другий день вранці зустрінемось в помешканні нашої місії. Зупинився я в одному з кращих отелів Берна, де жила під той час ріжноманітна міжнародня публика. Берн служив місцем для всіляких політичних rendenz-vous цілого світу; тут нишпорили політичні аґенти й шпиги всіх воюючих між собою держав, і вітрили носом, чи не вдасться чогось довідатись про противну сторону. На другий день тільки що я встав, як до мене явився кореспондент одної з відомих англійських ґазет і прохав інтервю. Я відіклав розмову трохи на пізніще, коли я довідаюсь про останні новини, бо підчас своєї мандрівки з Берліна до Берна був зовсім одрізаний од світа. Наша місія займала скромне помешкання, похоже скоріще на якусь торговельну контору, ніж на дипльоматичну місію, на одній з центральних вулиць. Не встиг я ще як слід розговоритись з д-ром Лукасевичем і зясувати собі становище, як до місії зайшов шеф французького пресового бюра, який уже бував тут не раз, і попрохав прийняти його. Він мав, як сам заявив мені, дуже цікаві вісти і з тим подав мені телєґраму: в цій телєґрамі стояло, що кабінет міністрів Української Держави подався до димісії і що призначено новий кабінет під головуванням С. Н. Гербеля. Ішов список міністрів. Міністром закордонних справ призначено Афанасєва. Француз пильно дивився на мене, поки я читав цю телєґраму. Прочитавши, я повернув йому телєґраму й сказав, що почуваю, як з мене звалився великий тягар, яким була для мене моя місія в тих обставинах, в яких я опинився на чужині, відрізаний від свого уряду й усякого контакту з краєм. Я постарався скоріще збутися гостя, щоб обміркувати становище удвох з Лукасевичем. Із реєстру міністрів для мене було ясно, що в Київі стався різкий поворот курса: ідея національного українського кабінета, очевидно, впала, і натомість прийшов до влади кабінет російської орієнтації. З людей національного напрямку в кабінеті був лиш В. П. Науменко на посту міністра народньої освіти. Чому сталася така раптова, різка зміна? Я не міг зрозуміти. Ще так недавно Палтов повідомляв мене, що кабінет з участю діячів національного напрямку працює так добре, що все йде гаразд, і раптом — цей новий кабінет Гербеля! Щось мусіло

статися... Як же бути мені тепер? Хоча я не мав офіціяльного повідомлення, але таке мусіло надійти кожної хвилини. Я рішив, що з цього моменту перестаю вважати себе за міністра закордонних справ і не буду робити більше ніяких офіціяльних кроків, аж поки не дістану або підтвердження моїх повновластей для переговорів, або — повної димісії. Я не вважав можливим робити якісь офіціяльні кроки, не маючи вже стілько часу контакту з нашим урядом в такий горячий момент і знаючи тільки, що в Київі зайшли якісь надзвичайні зміни. Тому я рішив не робити ніяких візитів, окрім як до державного секретаря по закордонним справам Лярді, котрому вважав своїм обовязком подякувати за його ласкаві клопоти: я довідався, що як тільки почався страйк, до Романсгорна було вислано від швайцарського уряду автомобіль, який мав привезти мене до Берна, як би потяги не ходили.

В Берні я застав д-ра Е. Левицького, яко представника від новоутвореного галицько-українського уряду. Він був фінансований для своєї подорожи В. Липинським, з яким ми умовились ще в Берліні про матеріяльну піддержку галицьких представників. Д-р Левицький дуже намагався іти разом зі мною й Лукасевичем до Лярді, але я це відхилив, не вважаючи такий спільний візит за зручний з огляду на те, що моє офіціяльне становище зробилось цілком неясним з моментом приходу звістки про зміну кабінета в Київі. Підчас візита у Лярді він дуже допитувався про те, що зараз діється на Україні і яке значіння має зміна кабінета. На се я міг відповісти лише, що будучи відрізаний від краю, не можу точно уявити собі характеру уряду й можливого урядового курса, але гадаю, що напевно були якісь дуже поважні причини, які викликали ці зміни.

Минув день, і прийшла звістка, що на Україні вибухло повстання, на чолі якого стали діячі національного напрямку, і що Гетьман проголосив якийсь акт про федерацію з Росією. Прийшла нарешті телєграма від Штейнгеля, що на Україні дійсно повстання, але повстанці вже розбиті і скоро цілий рух має бути припинений. Всі ці ляконічні звістки залишали поле для всяких здогадів; було неясно, в якім причиннім звязку між собою стоять усі ці події, що одні за другою сталися на Україні: зміна кабінета, повстання, акт про федерацію... До мене тимчасом раз-у-раз зверталися представники англійської й французької преси й намагались, щоб я давав їм пояснення. Що і як міг я їм пояснити? Я сам був вражений до глибини души: це повстання, ця федерація! Я розумів, що між цими двома фактами є причинний звязок, і мені здавалося, що повстання є відповіддю на акт про федерацію, що воно є криком ображеного національного почуття, рухом відчаю. У мене аж на душі хо-

лонуло, коли я думав про це повстання й уявляв, що туди пішли наші національні діячі, наша молодь. Звістки казали, що повстання скоро буде придушене, — одже лється українська кров, падають жертви, цими жертвами напевно є наші молоді ентузіясти... Який жах! В розмові з представниками преси я старався зясувати їм, що на обовязку держав Entente'и, котра, як можна було догадуватись, вимогла акт про федерацію і котра, очевидно, допомогатиме втихомирити повстання, лежить обовязок подбати, щоб не було репресій; я казав їм, що наші повстанці — то ентузіясти національного почуття, що це все одно, що діячі такого типу й напряму, як колись борці за свободу й національне визволення в Італії та инших европейських країнах, що коли Entente'а допустить якісь криваві репресії, то відповідальність впаде на неї, і цілі покоління українського громадянства будуть проклинати її, так як у свій час мадяри проклинали Росію, яка допомогла Австрії приборкати Угорщину. Те саме казав я й одному членові англійського посольства, з яким ми зійшлись одного разу приватно на обід, і тому самому шефу французького прес-бюра, який приніс мені першу звістку про зміну кабінета в Київі.

Я не уявляв собі справжнього ходу і розвитку подій; я не міг навіть допустити, що „Національний Союз" давно вже вирішив повстання. Не знав я й того, що керманичі „Національного Союза", ведучи (при моїй, між иншим, участи) переговори про „українізацію" кабінета, в той же час вели переговори з большевиками про те, щоб за їхньою допомогою зробити повстання проти українського уряду. Д-р Лукасевич явно спочував повстанню, не криючись з тим передо мною. Він не слухав моїх намовлянь, що йому, яко представнику гетьманського уряду, зовсім не личить виявляти таких своїх почувань перед чужими, бо цим він дискредитує і українську державність і свій власний престиж. Між иншим виявилось, що всі ті його звістки, що так спонукували мене спішитися до Швайцарії — про ніби то палке бажання представників Entente'и вступити з нами в переговори, не зовсім відповідали дійсности. Д-р Лукасевич перебільшував значіння тих розмов, які йому доводилося мати з англійцями, французами, італійцями, і неясні натяки, нічого незначучі гречні слова приймав за виразне й категоричне бажання вступити з нами у зносини. Але коли певна охота завязати відносини з нашим правительством істнувала безперечно в перші дні, коли представник Української Держави появився в Берні, то тепер, коли становище цієї Держави захиталося через повстання, ця охота дуже вменшилася, й дипльомати Entente'и заняли вижидаюче становище.

Майже цілий тиждень пройшов без ніяких дальших звісток про Україну. Те, що подавалося иноді по газетах,

носило абсолютно фантастичний характер і було явною ґазетярською вигадкою. Я дожидав якихось повідомлень з Київа через Берлін, — їх не було. Нарешті в часописі „L'Ukraine", видаваній в Льозанні В. Степанківським, появилася звістка, ніби Гетьмана арештовано й вивезено до Німеччини. Хоч як це здавалося неймовірним, але я зібрався і в той же день виїхав до Льозанни довідатись у самого Степанківського, звідки він взяв таку звістку. Зі мною поїхав і д-р Лукасевич. Редакція „L'Ukraine" і українське прес-бюро, котре провадив Степанківський, містилося в гарненькій вілі, що була його власністю. Повідомлений про мій приїзд по телєфону, Степанківський скликав до себе льозанську українську кольонію, яка складалась з кількох душ. Прийшов між иншими один француз, приват-доцент місцевого університету, співробітник „L'Ukraine". Та я насамперед звернувся до Степанківського й питаю: „Звідки Ви взяли звістку про арешт Гетьмана і пр.?" — „Я її сам вигадав!" — „В якій цілі?" — „Та бачите, ми нічого тут не знаємо, звісток нема, так от і вигадуємо сенсації, а потім, коли виявиться, що воно не так, — спростуємо." Властиво кажучи, Степанківський зробив так, як звичайно роблять ґазетярі, і з погляду спеціяльної ґазетярської етики нічим особливим не прогрішивсь. А я тільки зайвий раз переконався, що ґазетним звісткам вірити не можна [1]). Одначе сим разом витівка Степанківського дуже мене розсердила, я не пішов на спільну вечерю до ресторану з усією компанією і на другий день виїхав назад до Берна, склавши тільки вранці візит ґр. Мих. Тишкевичу, що мешкав в отелі Beau-Rivage в Уші. Я ще колись раніще познайомився з ним у Київі на засіданні Українського Наукового Товариства. Протягом цілої всесвітньої війни ґр. М. Тишкевич сидів у Швайцарії й иноді виступав публично, видаючи ріжні публикації про українську справу. З розмови з ним я виніс враження, що він неприхильно ставиться до Гетьманщини, але, що він бажав в даний момент для України, який був його власний політичний ідеал, я зрозуміти не міг. Днем пізніще ґр. Тишкевич приїхав до

[1]) З тодішних ґазетних курйозів цього рода пригадую такий. Вже приїхавши до Берліна перечитую ґазети, що достарчала почта з України. Беру „Одесскія Новости" (чи „Одесскій Листокъ" — точно не памятаю, але одна з розповсюджених в ті часи одеських ґазет) і читаю телєґраму з Київа: „Дорошенко виїхав до Берліна, щоб там продовжувати переговори з большевицькою місією, перервані в Київі". В слідуючому числі: „Переговори почалися. Дорошенко конферує з Раковським і Мануїльським". Ще в дальшому числі: „Переговори ідуть успішно". Знов через день: „В переговорах зясувалися певні трудноші. Становище погіршилось, але є надія, що відносини налагодяться знову". Нарешті: „Переговори знову перервалися". — Мушу сказати, що ніяких переговорів не було, ні Раковського, ні Мануїльського при мені в Берліні також не було, і всі звістки, систематично друковані в ґазеті, від початку до кінця чистісінька вигадка!

Берна віддати мені візит, і знову ми балакали на політічні теми, і знов я не міг скласти собі ясної думки, чого-б власне він бажав для України.

XII.

Я рішаю вертатись на Україну. Нова орієнтація берлінського посольства. Подорож на Україну. Між Рівним і Голобами. Повстанці. Поворот до Київа.

Нарешті залишатить у Берні стало для мене нестерпучим: без звісток, одрізаний від життя в такий горячий момент я почував себе невимовно тяжко. Я рішив вертатися до Берліна, щоб звідти спробувати проїхати в Київ. Уже все в мене було налажене для виїзду, коли нарешті прийшла телєґрама буквально такого змісту: „Дорошенкові, Берн, отель Bernerhof. Його ексцелєнція пан міністр закордонних справ наказує вам негайно вертатись до Київа. Підписав: барон Штейнгель". Мене мов хто холодною водою облив: розуміється, діло йшло головно про форму, вираховану спеціяльно на те, щоб мене зневажити в очах чужих людей. Ясно було кожному, що ця телєґрама буде звісна й швайцарському урядові, одже, починаючи з самої адреси, де не було поставлено хоча б звичайного в офіціяльних зносинах „панові", і далі в оцій умисне підкресленій титулятурі Афанасєва, котрий „наказував" мені вертатись! Я, що виїхав яко міністр з доручення кабінета й голови Держави, очевидно не підлягав наказам другого міністра, що заступив мене, тим більше, що ніякого офіціяльного повідомлення про свою димісію я так і не дістав. Одже і в Київі і в Берліні це все було вираховано на те, щоб мене понизити й зневажити. Як потім я довідався, фабрикація самого тексту телєґрами в берлінськім посольстві належала тим „росіянам з українського посольства", що тепер, коли запанував „русофільський курс", мстилися на мені, як на бувшому міністрові-українцеві. Разом із тим ця телєґрама нарешті зясовувала мені, який справді „курс" запанував у Київі.

Дорога до Берліна була по німецькій території дуже тяжка. В Німеччині почалась демобілізація, і всі особові потяги були набиті солдатами, не тільки німецької, але й австро-угорської армії. Солдати їхали в усіх напрямках. З боєм захоплювали місця по ваґонах і добре ще — коли не викидали звичайних пасажирів. Цілих дві доби їхав я від Ліндау до Берліна, то куняючи десь у кутику, то вистоюючи в коридорі ваґона, коли не було місця, серед натовпу роздратованих грубих солдатів; добрався до Берліна страшенно змучений і розбитий. Сяк-так причепурившися в отелі, я зразу поїхав до посольства. Тут від бар. Штейнгеля я довідався вперве докладніще про події на Україні. Повстання

розвивалося, але Entente'а піддержувала гетьманський уряд, і бар. Штейнгель мав в той самий день їхати до міністра Зольфа (його залишено міністром закордонних справ і при республиканському уряді) з ультимативним жаданням в імени цілої Entente'и: щоб німці допомогли здавити повстання на Україні; в противному разі війська Entente'и зроблять натиск на німців на Заході. Штейнгель гадав, що німці виконають це і що повстання буде ліквідоване за кілька день. Проголошення акту про федерацію зясовувалось категоричним домаганням Entente'и, яка при цій умові гарантувала Україні задержання її фактичної самостійности з гетьманом на чолі, з власним військом, міністерствами і т. д. Як дуже скоро виявилось, Entente'а не була в силі не тільки щось гарантувати, але навіть не змогла допомогти вдержатись гетьманові, якого присилувала до проголошення федерації і тим дала підставу виступити проти нього не тільки тим людям, що за всяку ціну хотіли повалити гетьманський устрій і самим захопити владу, але й тим українським патріотам, котрі в акті про федерацію побачили зраду ідеї самостійної української держави і тому виступили в обороні цієї ідеї.

В розмові я спитав бар. Штейнгеля, як розуміти присланy мені до Берна телєґраму з дивовижним „наказом" Афанасєва. Видко, це було прикро йому самому і він сказав, що дістав ще й другу телєґраму, яку йому просто ніяково мені показувати. Я намігся і він показав мені цю телєґраму. Афанасєв наказував „негайно відібрати в бувшого міністра Дорошенка всі скарбові гроші, які при ньому є і переслати їх до Київа"(?!) Прочитавши цей документ, я не знав, чому більше дивуватись: чи безмежному його нахабству, чи очевидній безглуздости. Перш за все я, яко урядова особа, що виїхала в урядову подорож, мусів дати відчит тому, хто мене уповажнив на подорож; одже в данім разі я мусів би відчитуватись перед новим премєрміністром Гербелєм. По друге, таке нечуване розпорядження „відібрати" в мене гроші трактувало мене як злочинця — без усяких підстав. По третє: виїздячи в службову подорож і не збіраючись робити ніяких витрат, окрім того, що звязано з службовим характером подорожи, я навмисне не взяв з собою власних грошей, щоб не було плутанини; одже, віднимаючи в мене гроші, тим самим мене наче засуджувано на вигнання з рідного краю, бо віднимались засоби для повороту. Нарешті, який був сенс „пересилати" гроші до Київа? Зовсім натурально було би передати їх берлінському посольству на його конто, а не возити гроші до Київа, а потім з Київа все одно треба було би пересилати їх до Берліна на видатки посольства. Читач може подумає, що справа йшла про якісь мілійони? Ні, виїздячи з Київа, я взяв з собою всього на всього сімдесят тисяч

марок. Після двох тижнів життя в Берліні, після побуту в Швайцарії, в мене залишилось на руках щось коло пятидесяти тисяч марок і ще кілька тисяч швайцарських франків, що при тодішньому курсі (марка й шв. франк стояли тоді нарівні) складало яких 50—60 тисяч наших українських гривень. Невже Афанасєв думав, що я за-для них зроблюсь емігрантом, зречусь сімї, рідного краю, доброго ймення і залишусь десь за-кордоном, втечу до Америки? Коли я виложив усі ці елєментарні міркування бар. Штейнгелеві, він зауважив, що Афанасєв певно мав на увазі щось инше, а саме — він боявся, що я використаю ці гроші для підтримки справи повстання, бо в Київі, мовляв, були певні, що я став на бік повстанців. Це мене ще більше здивувало й обурило: які підстави дав я в своїй діяльности тут за-кордоном думати, що я зраджую свій уряд і стаю на бік повстання? Звідки в Київі могли знати, що я думаю? Бо самі вчинки не давали ніяких підстав до таких висновків! Одно з двох: або туди кимсь умисне подавались про мене фальшиві інформації з того моменту, як я в останнє балакав з Палтовим по прямому дроту перед своїм виїздом до Берна, або в Київі вважали a priori, що я, як українець національного напрямку, мусів разом з иншими повстати проти Гетьмана після акту про федерацію.

Але я не був повстанцем. Хоч як тяжко та гірко було мені довідатись про акт федерації, але я вважав, що до цього приневолили обставини й бажання ратувати Україну серед того грізного катаклізму, що обхопив цілу Европу з моментом погрому й упадку центральних держав. Я не знав абсолютно, як і серед яких умов було проголошено федерацію, але був переконаний, що робити в цей момент повстання — значило йти на руйнування не якоїсь там форми ладу чи якогось уряду, але самої Української Держави. Бо хто б не переміг у цій боротьбі, все одно, її наслідком було би страшне ослаблення сил молодої держави в той час, як підіймали голови і простягали свої заборчі руки всі її сусіди на заході й на сході. На випадок же перемоги гетьманського правительства (що наче б то мало статися, вважаючи на берлінські інформації) з його нинішнім „русофільським“ курсом, я боявся страшної реакції, жертвами якої мали б впасти національні українські кола, особливо молодь, яка, як я думав, брала головну участь у повстанні. Хоч як осуджував я привідців і учасників повстання, але я розумів мотиви, які їх до того спонукали (я ще не знав тоді, що повстання було давно вже вирішене наперед, задовго до всяких „федерацій“) і мені було жаль цих наших людей. Тому-то я й хотів їхати тепер до Київа, щоб спробувати якось посередничити між ворогуючими сторонами, або принаймні, на скільки могтиму, впли-

вати на гетьманський уряд, щоб здержати його від репресій над повстанцями. З цього погляду та думка про мою нібито причетність до повстання, що панувала, видко, в Київі, була мені дуже не на руку.

Незалежно від телєґрами Афанасєва та й не вважаючи її для себе за якийсь наказ, я думав передати скарбові гроші, що були при мені, бар. Штейнгелю, залишивши при собі лише кілька тисяч на дорогу. Так я й зробив. Одначе думка, що в Київі гадають, що я якось розпоряджаю скарбовими грішми по своїй уподобі, була мені дуже прикра. Особливо прикро мені було те, що й сам Гетьман міг подумати, ніби я веду якусь акцію проти нього, тоді як в дійсности, як видко з усього мойого оповідання, ніяких нельояльних замірів і вчинків у мене не було. Тепер, вертаючись до Київа і думаючи виступити в певній посередничій ролі, я головно рахував на свої відносини з Гетьманом і мені було важно, щоб він не мав сумнівів щодо моєї льояльности. Тому я рішив вислати до нього телєґраму й попрохав Штейнгеля передати її по прямому дроту до Київа. В цій телєґрамі я, скільки пригадую, прохав не вірити чуткам, які можливо ширяться про мене, що я підчас своєї подорожи виконував лише те, що мені було доручено, і з усього здам справу в Київі, як тільки повернуся, а що повстання я вважаю за діло страшне для України, яке може повести її до руїни. Та не довіряючи тому, що телєґраму передадуть точно (або взагалі передадуть по призначенню), і бачучи, що в посольстві як раз готують почту до Київа, я сів і написав Гетьманові скоренько листа, де розвивав ті самі думки, що й в телєґрамі. Листа я написав російською мовою, сам уже не знаю чому, бо звичайно я писав до Гетьмана мовою українською. Цей лист я передав нашому дипльоматичному курєрові, адресуючи на міністерство закордонних справ, щоб його звідти передали по призначенню. І телєґрама і цей мій лист, як побачимо далі, мали для мене дуже прикрі наслідки.

Поладнавши деякі необхідні справи, я почав готовитись до відїзду на Україну. Зі мною їхали д. Єрмолов і двоє урядовців нашого міністерства закордонних справ. Нам удалось добути собі купе за допомогою представника Ради солдатських депутатів, який доглядав за порядком на двірці, і пізно ввечері я покинув Берлін. Їхати довелося вже не на Варшаву, а в обїзд: на Граєво, Білосток, Берестя. Варшаву вже заняли поляки й не перепускали німецькі потяги. Ранком ми були на колишнім російсько-німецькім кордоні. В Білостоку цілком несподівано до нашого ваґону всіла ціла компанія киян: княгиня Г., що їхала з Відня, моя знайома по Київу, д. Р-в — директор одного з департаментів нашого міністерства фінансів з жінкою, що вертався з Вар-

шави, і ще двоє панів-поляків. Більше цивільних пасажирів не було в цілому потязі; ми всі зібрались в однім вагоні й їхали далі вже вкупі. Поїзд ішов майже порожній: тепер рух відбувався зі сходу на захід, німці верталися до-дому, а на Вкраїну майже ніхто не їхав. Так доїхали ми над вечір до Голобів, де треба було покинути німецький поїзд.

В Голобах дожидало нас велике розчарування що-до дальшої їзди: від Голобів поїзди далі не йшли. В Рівному сидів невеликий гарнізон гетьманських військ і на нього наступали повстанці. Взагалі, повстання, виявлялось, не тільки не було приборкане, а навпаки, розгоралося все більше й більше. Завдяки особистим звязкам д. Р-ва з залізничою адміністрацією йому вдалось добути службовий вагон, в якому вся наша компанія й оселилась. Це було великим щастям, бо в Голобах не було де росташуватись, а вже стояла зіма: був початок грудня; в Берліні йшов дощ, а тут уже все було в снігу. Голоби уявляли з себе такий же кольосальний табор, як і місяць тому назад; пасажирські потяги не йшли, але без перерви надходили зі сходу ешалони з німецьким військом і всяким його майном. Тут пересідали німці в свої потяги. Було нагромаджено величезні купи всякого матеріялу і військового добра: повозки, коні, гармати, ріжні машини і т. п. Німецькі солдати збували все це за безцінь. Можна було купити за кілька десятків карбованців коня, кулемет, елєктричну динамомашину, — все що хочете. Через те в день до цього табору сходились з околишніх сел люде, збірались ріжні спекулянти, і йшов торг — залізнича адміністрація не втручалась до цього, рада, щоб її хоч не зачіпали. Вдень було людно, товклись люде як на ярмарку. Вночі все затихало, тільки де не-де чути було постріли з рушниць, — чи це стріляли вартові для остраху, чи пяні солдати для розваги — не відомо. З заходу майже що-дня приходили потяги з воєнно-полоненими бувшої російської армії, які вертались додому. В Голобах вони сідали в товарові вагони й мандрували далі.

Прожили ми оттак в Голобах дві чи три доби. Ставало чим далі, то все незручніще. Трудно було добувати продукти. Тоді ми рішили перекочувати до Рівного: все ж таки — місто, та й якось близче до „світу“, може матимемо якісь вісти, може якось дістанемо сполучення з Київом. Наш вагон причепили до якогось товарового потягу і ми помаленьку посунули на схід. Ніч їзди і ми в Рівному. Наш вагон поставили на станції. Розпитав я, хто головний начальник у місті, кажуть — генерал Ч. За яку годинку генерал сам явився до мене. Старенький вже, в кожусі, рушниця через плече. Виявилось, що це мій знайомий ще з південно-західнього фронту. Першими його словами після вза-

ємних привітань були: „в яких Ви відносинах з Петлюрою?“ Питання доволі двохзначне в даних обставинах, і тому я відповів ухильчиво: мовляв, колись був знайомий, але давно вже не маю стосунків. З розмови виявилось, що ціла залога ґенерала складалася з 600—700 людей, майже виключно з мобілізованих офіцерів. Я скоро побачив один відділ на двірці: переважно немолоді вже люде, якісь сумні, зморені. Поруч стояв у Рівному штаб німецької дивізії, що мав кілька тисячів людей і артилерію, але німці тримали нейтралітет. З Київом звязку не було. Повстання поширилось на цілу середню Волинь. На Поділлі начальник корпуса гетьманських військ ґен. Янушкевич перейшов до повстанців з своїми кадрами. Трималася ще невелика залога в Кременці, але там стояли саксонці, дуже революційно настр(єні, вони паралізували активність залоги. Я поїхав з ґенералом до його штабу до міста. Штаб містився в помешканні повітової земської управи. На стінах висіли портрети Шевченка, скрізь — українські написи, так само як і на всіх урядових інституціях. Я вперше був за часів Української Держави в провінції, і ці ознаки зверхньої українізації милували моє око. В штабі мені переказали ще деякі подробиці. З них було видко, що становище гетьманського уряду тут на західній Волині дуже слабке: сил майже не було: та й у Київі видко повстанці брали гору. В Рівному я прожив з своїми сопутниками цілий тиждень. Сполучення з Київом не було. В той бік ішли тільки потяги з полоненими, але до якого пункта вони доходили — ніхто не знав. Що дня мені з штабу ґен. Ч. присилали „оперативний звіт“, наповнений ріжними фантазіями. Я робив спроби увійти в звязок з Київом. Ґрупа німецьких солдатів, котра хотіла пробитись до Київа, взялася провезти з собою д. Єрмолова. Він переодягся в форму німецького солдата, взяв деякі листи й поїхав. Але за пару день ціла компанія повернулась назад: доїхали тільки до Коростеня, а далі не пустили повстанці. З нудьги вештався я по Рівному, ходив оглядати історичний замок князів Любомирських; випав сніг, почалася наша українська зима, не дуже сувора, здорова. Що дня повз Рівно проходили потяги з ешалонами німецьких військ, які вертались до-дому з Бог зна яких далеких країв — з Кавказу, Палестини, Месопотамії. Але нічого певного від них про становище на Україні довідатись було не можна. Нарешті д. Р-в, який мав близьких знайомих серед місцевих залізничників, дізнався, що повстанчі відділи наближаються до Рівного і от-от можуть його закопити. Наше становище на двірці ставало дуже небезпечним, тим більше, що до нашої компанії прилучились, упросившись прийняти їх до вагону, ще двоє людей: барон Ф. і ґраф Ш. По місту почали ширитись чутки, що у вагоні,

який стоїть на двірці, живуть якісь значні пани „контрреволюціонери“: одже, як би справді настали які-небудь заворушення, то в першу голову кинулись би на наш ваґон. Надія на ґен. Ч. була невелика: він сам міг кожної хвилини кудись утікти з своїм невеличким відділом; потяг з кількох ваґонів і плятформи з двома гарматами весь час стояв на поготові. Ми зібрали всіх мешканців нашого ваґона на нараду й порішили „відступити“ потихеньку назад, до Голобів. Умовились з начальником місцевого залізничого району, наш ваґон причепили потихеньку вночі до якогось товарового потягу, що йшов на захід, і виїхали до Голобів. Ґенералу Ч-ву не дали знати про свій відїзд — навмисне, щоб не задумав з яких-небудь причин нас задержати. На ранок були в Голобах. Тепер тут було іще непривітніще ніж тиждень тому: все кругом вкрито снігом — безконечна біла пустиня. Десь на численних коліях станції ворушаться люде — здебільшого німці, але нас упередили, що випадки грабунку й нападу на переїзжих зробились останніми часами звичайним явищем. Службовці станції радили нам переселитись краще до Ковеля, що звідси в 25 верстах. Я поїхав до Ковеля на розвідки. Їхати треба було вже в німецькому ваґоні, бо звідси починалася зона німецької окупації. У Ковелі я розшукав місцевого повітового старосту, тутешнього українського діяча; до нього зайшов д. М. Косач (син Олени Пчілки), що був місцевим дідичем і теж, здається, виконував якусь адміністраційну функцію. Прийшов іще якийсь земляк. Всі радили переїхати до Ковеля і навіть узялися пришукати помешкання для цілої нашої компанії на 7—8 людей. Ковельські земляки дуже побоювались ворожих виступів з боку поляків, котрі все близче присували свої узброєні відділи, а німці вже зовсім не цікавились місцевими справами, дбаючи тільки про одне: як би швидче вивезти всіх своїх з України і з дальших земель до-дому. Я вперше в житті був у Ковелі, в цім кутку західньої Волині, і мені цікаво було придивитись до нього. Та не було часу. Все таки мені кинулось у вічи кілька українських вивісок, українська книгарня, „Просвіта“, кооперативна крамниця. Ковель своїм зверхнім виглядом нагадував мені типове провінціяльне місто на Україні: великі площі, багато садів, жидівські крамниці. Незвичайним було тільки зустрічати на кожнім кроці німецьких солдатів, що ходили по крамницях і закуповували провізію, щоб везти до своєї голодної батьківщини. А тут, дарма що під німецькою окупацією і серед знищеного війною краю, всеж таки було всього досить: скрізь можна було бачити по крамничках сало, ковбаси, білі булки. Памятаю, як тішилася компанія наших полонених, що верталась з Німеччини: серед неї я пізнав одного знайомого, це був священник з табору укра-

їнських воєнно-полонених у Раштаті; я познайомився з ним пару тижнів перед тим у Берліні. І він і його спутники не могли досить натішитись з того, що вони нарешті на рідній землі, що скрізь такий „добробут“, можна „усього“ дістати!

З цією компанією я й вертався до Голобів, умовившись з земляками, що завтра переїду з цілою компанією до Ковеля. Ми забрались до вагону, густо набитого полоненими офіцерами-росіянами й українцями. Бідолахи їхали голодні в холодних, непалених вагонах, з вибитими шибками по вікнах, але тішились, що от-от будуть дома... Вони може й не передчували, що то їх чекає там „вдома!“ Я добився до свого вагону пізно увечері. Мені зараз же передали, що мене тимчасом викликав до телєфону з Рівного начальник німецької дивізії, яка там стояла, — по дуже важній справі. Прохав підійти до телєфону, як тільки повернусь, хочаб це було й серед ночи. Побрів я до станції до телєфону. До мене озвався російською мовою голос (це був якийсь німецький офіцер з штабу дивізії) і повідомив про таку річ: відділ ґенерала Ч-ва покинув Рівне і відступає до Луцька. Рівне от-от займуть „республиканці“, з ними вже війшли в стосунки. Начальник дивізії хотів би уникнути якихсь непорозумінь між німцями і республиканським військом і тому прохає мене сісти на паротяг і негайно прибути до Рівного, щоб виступити в ролі посередника. Начальник дивізії „ґарантує мені безпечність і недоторканість моєї особи“. Разом із тим сповіщав мене, що Гетьман уже зрікся влади і Київ має заняти військо Директорії. Я був дуже здивований пропозицією німецького ґенерала, і відповів, що не можу взяти на себе посередництва, не знаючи, чи на це згодиться друга сторона. На це той же голос заявив мені, що ось саме приїхали від республиканських військ уповноважені, і я можу з ними сам перебалакати. За хвилинку в телєфон забалакав другий голос — по українськи. Рекомендується полковником Сокальським. Я переказую йому тільки що зроблену мені пропозицію. „Та чого там з ними богато говорити! — озивається голос — от ми займаємо просто без усякої проволоки Рівне, а вони хай собі забираються до Німеччини!“ — „Так виходить, мого посередництва не треба?“ -- „Та розуміється!“ — „Ну, а можно було б мені приїхати до Рівного, щоб потім їхати до Києва, як що шлях уже відкритий?“ — „Скільки хочете“. З німцем я вже після цього й не балакав.

Тимчасом на станції мені показали текст зречення Гетьмана. Виходить, що тої влади, якій я досі служив, уже нема. Мені сказали, що тепер у ночі можна перебалакати з Берестям, викликавши краєвого старосту Ол. Скоропися-Йолтуховського. За кілька хвилин справді озвався Скоро-

пис. Хоч голос долітав дуже слабо, але я розібрав дещо. Скоропис підтверджував, що Гетьман зрікся, що в Київі вже нова влада і що він сам збирається виїхати до цієї влади по службових справах; думає їхати автом через Звягель.

Всі ці звістки зовсім міняли мої пляни й наміри. Гетьман зрікся... виходить — між старою і новою українською владою сталось якесь порозуміння. В усякому разі всі мої наміри — спробувати виступити в якійсь посередницькій, примиряючій ролі — тепер відпадають. Тепер мені зостається просто вертатися до-дому, здати звіт з моєї подорожи новому українському правительству (я гадав, що йому всеж таки буде цікаво довідатись від мене про закордонні настрої) і занятись своїм власним ділом вже як звичайному громадянинові. Я вернувся дуже пізно до свого ваґону, де не спали та дожидали, що я принесу. Я сказав, що хочу вертатись до Київа і, коли вдасться влаштувати переїзд, то можу взяти з собою цілу нашу компанію. Всі, розуміється, з радістю пристали на те. Одже замість Ковеля — знову до Рівного.

На другий день вранці причепили наш ваґон знову до якогось порожнього товарного поїзда, і ми помаленьку стали посуватись на схід. Коли наблизились до Рівного, вже зовсім смеркло. Тільки що став наш поїзд підходити до станції, як нагло по нашому ваґону мов горохом застукотіло, потім іще так само: наш поїзд обстрілювали. Але машиніст прискорив ходу, і за десять хвилин ми вже підїздили до яскраво освітленої високими ацетиленовими лихтарями станції. Наш поїзд ставав десь на одній з дальших від перону колій. По перону й по коліях снували якісь узброєні люде; чути було весь час постріли. Ми догадались: це повстанці тільки що заняли станцію. Що його робити? Рішили йти навпростець. Я з д. Р-вим вийшли з ваґону, наказавши всім сидіти тихо й не запалювати світла, і звернулись до першого ж вояка — молодого сільського хлопця, в кожусі, з рушницею: „гей, хлопче, а де ваш старший?“ Той показав на станцію. Ми туди, запитуючи весь час, де старший. Нас пропускали й не займали. Але старшого не було — він, як сказали нам, поїхав до міста на засідання міської думи. Нам показали кімнату, де містилася комендатура республиканських військ і там ми зустріли молоденького парубка, з яким я познайомився ще той раз, як жив цілий тиждень у Рівному. Це був українець, він тоді весь час розпитував мене про український театр у Київі, його найбільше чогось інтересувала театральна справа. Тепер він був на станції в ролі комісара від нової влади. Зустрів мене дуже привітно, дарма, що знав, що я ж недавно ще був „гетьманським міністром“. Зараз же казав поставити охорону біля нашого ваґона, оповістив своїх

підвладних, що це „свої“ і розповів нам, що тут коїться. Виявилось, що ціла німецька дивізія спасувала перед одним ешалоном „республиканських“ військ, котрі заняли того ж дня Рівне, роззброїли німців і пустили їх до-дому навіть не по залізниці, а щоб ішли „походним маршем“ по шосі через Олику до Голоб. А весь цей ешалон складався з кількох сотень мобілізованих селян. На чолі ешалону стояв полковник Осмоловський. За пів години явився й сам цей полковник. Він теж зустрів нас, як „своїх“. Я заявив йому, що ще з Голобів вислав до Київа телєґраму на імя міністра шляхів (я довідався, що обовязки міністра шляхів виконує А. В. Лукашевич, що за Гетьмана був товаришем міністра шляхів), прохаючи дати дозвіл проїхати в Київ спеціяльним поїздом. Так порадили мені залізничники: рух іще не відновився, і я би перший мав проїхати до Київа. Одже тут у Рівному я довідався тільки, що дозвіл уже прийшов. Полковник Осмоловський сказав, що готовий допомогти мені чим може, прохав тільки завезти до Київа торбу грошей, які відняли в німців: пять мілійонів карбованців. Я ухилився від цієї місії, але якісь листи до Київа взяв. Полковник Осмоловський запропонував мені й охорону — двох немолодих уже дядьків, які дуже зраділи, почувши, що їм дають таке доручення — проїхатись до Київа.

Ще вдосвіта було подано паротяг, до якого причепили наш ваґон. Для обережности це робилося далеко від станційного будинку, десь на коліях. Вже мали рушати, коли виявилось, що нема наших провожатих. Побігли, збудили їх. Та ось і вони, поспішають, несучи якісь клунки. „Що це у вас, дядьку?“ — спитав я одного. — „Та це, пане, завойоване!“ Мабуть, щоб зручніще й вигідніще було ліквідувати це „завойоване“, він і був такий радий, що їде до Київа. Їхати прямим шляхом на Здолбунів, Бердичів і Козятин було ще неможна і поїхали круговою дорогою, спочатку до Сарнів, а вже звідти до Київа. Це був перший поїзд, що йшов до Київа з того часу, як через повстання перервано комунікацію. Ми майже ніде не спинялись, хіба щоб набрати дров та води, і то робили це не на великих станціях, а на малих. Скрізь з цікавістю дивились на цей надзвичайний поїзд з двох ваґонів (причепили ще й другий ваґон з якихсь технічних міркувань), з завішеними вікнами. Думали, певно, що то їде делєґація або якісь посли. Промчали, не зупиняючись, повз Сарни. Там один бік станції був у руках української республиканської влади і там висів жовто-блакитний прапор; другий бік був у руках комуністів з проголошеної комуністичної республики в містечку Домбровиці і там маяв червоний прапор. Виїхавши з Рівного в 5 годин ранку, ми над вечір наближались уже до Київа. Вже смерклось, коли наш поїзд підхо

див до Поста Волинського. Тут нас зупинили. До вагону зайшов патруль з старшиною на чолі. Всі балакали по російськи. Подивились на пропуск, виданий полковником Осмоловським, і зараз же пустили їхати далі. Київський двірець мав порожній вигляд. В той же час його прикрашували й декорували прапорами, ялинками, — збирались зустрічати Директорію, котра мала прибути на другий день, 19 грудня. Я швиденько попрощався з своїми сопутниками і, знайшовши біля вокзалу візника, скоріще поїхав до-дому, нетерпляче дожидаючи, що ось почую всі новини. Але вдома я нікого не застав, жінка була в театрі. Не маючи змоги втерпіти дожидаючись, я побіг до Ів. Ів. Мірного, що жив по сусідству. Від нього й довідався про все, що сталося в Київі. Довідався також, що до „гетьманців" ставляться в колах нового уряду дуже вороже, але як ставляться спеціяльно до мене, нічого певного поки не можна було сказати.

XIII.

Київ під Директорією.

На другий день пішов я до Міністерства Закордонних Справ. Служащі зустріли мене — хто радісно, привітно, поздоровляючи з щасливим поворотом, хто — стримано й холодно, уникаючи балачок зі мною. В прийомній була сила народу. Гордо похожали з виглядом переможців М. Любинський, М. Левицький та инші діячі з часів Центральної Ради. Тут же крутився А. Галіп, який залишився на посаді товариша міністра закордонних справ і при новому уряді. Я пішов до Вол. Чеховського, який був тепер одночасно премєром і міністром закордонних справ. Він прийняв мене дуже привітно: „Слава Богу, що Ви приїхали! помагайте нам, помагайте!" Цими словами привітав він мене. Коли я спитав, чим же я можу допомогти, він прохав скласти список людей, яких, на мою думку, треба було б призначити на посади послів за кордоном від нового уряду. Я згодився скласти такий список і занести на другий день. Чеховський сидів за моїм колишнім столом і робив нотатки на великому блькноті, який раніще уживався мною й був на половину заповнений моїми записами: як раз на цьому блькноті я записував звичайно всі справи, з якими їздив на доклад до Лизогуба й до Гетьмана. Чеховський продовжував його з першої чистої сторінки, не поцікавившись, видко, які каверзи замишляв проти народу гетьманський міністр. Після ласкавого прийому у Чеховського зразу змягчилися й усі урядовці і тепер оточили мене цілим гуртом, розпитуючи про мою подорож і мої пригоди. Микола

Левицький, на моє жартовливе запитання, чи строго будуть мене судити за участь в гетьманськім правительстві, не зрозумівши жарту, серйозно відповів, що треба попереду розглянути всі мої папери, чи нема там чогось компромітуючого, і що він належить також до тої комісії, яка цей розгляд буде робити. Щоб зрозуміти, як дивно прозвучали для мене ці слова Левицького, треба знати, що він, скоро по своїм вступі до Міністерства, напросився (яко віце-директор департамента чужоземних зносин) завідувати шифрованою кореспонденцією, і я йому це доручив, за виїмком особливо важних телєґрам. Та й що до цих останніх, то пізніще зміст їх всеодно ставав йому звісний. Одже на основі яких „таємниць“ у моїх паперах збирався він мене судити, — і по сей день зостається для мене загадкою.

Побувавши в деяких українських редакціях і зустрінувшись з цілим рядом знайомих, я довідався, що кола Директорії дуже настроєні проти мене. Мене навіть остерігали, щоб я не ходив у день по вулицях, а то якийсь січовий стрілець, мовляв, може мене впізнати і пирнути баґнетом. Я не надав ніякого значіння цим осторогам і мушу сказати, що зустрічав силу людий, які мене знали, і ніхто не тільки не сказав мені прикрого слова, але навіть не було нікого, хто б при зустрічи зі мною не виявляв радости, що я повернувся живий і здоровий до Київа. В редакції „Ради“ я зустрівся з А. Д. Марґоліном. Він стрів мене доволі кисло і зараз же заговорив, що я мушу якось реаґувати на умі щену ще за гетьманського правління телєґраму в ґазетах під заголовком „Дорошенко проти Петлюри“. Діло в тім, що коли була одержана Гетьманом моя телєґрама з Берліна про те, що я не являюсь прихильником повстання, він показував її декому, і вона стала звісна. Тоді хтось подав прѣ неї звістку до часописів, і ті умістили її в перекрученому вигляді й під сенсаційним заголовком. Це дуже стурбовало і мою жінку, і мого дядька, П. Я. Дорошенка, і той двічі звертався до Гетьмана, щоб він показав йому оригінальний текст моєї телєґрами. Але вона десь пропала, і її так і не знайшли.

Скоро довідався я, що до рук Директорії попав також і мій лист, писаний до Гетьмана. Як він попав до Директорії, я тільки недавно, вже на еміґрації міг зясувати. Гетьман його одержав і читав декому. Потім, перед своїм виходом з будинку, коли вже повстанці мали захопити Київ, він палив деякі папери і, не встигнувши зробити те все сам, доручив комусь із своїх адютантів докінчити нищення паперів. Але не все було знищено, і частина залишилась в кабінеті. Серед тих паперів був і мій лист. Він то й був тепер причиною великого озлоблення проти моєї особи, хоч в цьому листі нічого політичного й не було, коли не раху-

вати моїх запевнень в льояльности що до Гетьмана і прохання не вірити чуткам, ніби я вжив на якусь мету казенні гроші. Мені переказували потім, що деякі члени Директорії настоювали на моїм арешті та взагалі виявляли крайнє проти мене роздратування. Явившись на третій чи на четвертий день до Чеховського (він усе закликав мене для порад) і передавши йому якийсь папір, що він прохав мене скласти, я був здивований дуже холодним прийомом. Він сухо мене зустрів, узяв папір і вже більше ні про що не питав і не прохав. Я попрощався, здав усі казенні гроші, які залишались у мене після подорожи і більше до Міністерства вже не заходив. Мені переказали, що причиною наглої зміни у відношенні до мене Чеховського був усе той нещасливий лист.

Я відвідав дядька, П. Я. Дорошенка. Старий був дуже пригноблений подіями. Його залишили на посаді, не вважаючи на те, що він був у близьких особистих стосунках з Гетьманом. Мабуть взяли на увагу те, що він у свій час різко осуджував акт про федерацію, і це було звісно. Може вплинуло й те, що всі урядовці його Управління подали колєктивну просьбу про його залишення на посаді, — його дуже любили. Але він почував себе ніяково серед нових обставин і нових людей, його пригнічувало передчуття якогось страшного лиха, що насуває на Україну. Мушу сказати, що ця трівога, ця непевність, якісь сумні передчуття панували скрізь по всіх українських колах, де тільки я бував. Не знаю, як у самім правительстві, але серед маси українського громадянства ніякої певности утвореного становища не було. Приїзжі з провінції оповідали, що там шириться повна анархія і всі ждуть прихода большевиків. С. Підгірський, що приїхав з Житомира, оповідав мені про тамошній погром. Але, як це ні дивно, майже ніхто не говорив про те, що ж тепер буде з Україною. а всі думали лиш про те, як би виїхати за кордон, пристроївшись до одної з безчисленних місій та комісій. Одного разу стрів я на вулиці інженіра С. Кршижановського, що служив колись зі мною в Союзі Городів. Питає мене, що тепер буде, чого можна сподіватись — і зненацька як заплаче, зовсім як мала дитина: „Знаєте, каже мені, — не про себе я думаю, а жаль мені України, що з нею тепер буде?“ Це була одинока людина, що на моїх очах плакала за Україну; але вона як раз і не належала до гурту „свідомих українців“.

Дивлячись збоку, справді не можна було не прийти до висновку, що новий лад довго не вдержиться. Влада не мала авторитету. Не знаю, чи здавали собі справу ті, що починали повстання, — що звалити уряд Гетьмана може й легко, але що наладити якийсь инший лад — дуже важко вже через одне те, що при кожному рухові, який ставить

собі метою щось скинути, щось зруйнувати, набирають великої сили всякі деструкційні стремління взагалі. Одже й Директорія, викликавши цього духа деструкції, не могла вже дати собі з ним ради. Та армія, що так легко й швидко зібралася в її руках в падолисті, ще легче й швидче розлетілась і розтанула, коли головна мета — повалення Гетьмана — була досягнута. Перейшовши до рук ріжних отаманів, військова справа опинилась в такому самому стані, як була рік тому назад, в січні 1918 року. А в той час большевики вже насували на Україну, брали Харьків, Полтаву, Катеринослав, захоплювали майже ціле Лівобережжа. Один з моїх приятелів і співробітників по міністерству закордонних справ, що опинився на дуже високій посаді при самій Директорії, з одчаєм оповідав мені про той хаос, безладдя й безголовя, які панували „на горі". Нова влада почала з того, що одним розчерком пера позвільняла з посад усіх урядовців, призначених за Гетьмана. Назад приймали лиш по встановленні благонадійности, а що благонадійність посвідчували особливі комітети зпоміж самих урядовців, легко собі уявити, яка з того вийшла деморалізація, і скільки порядних та чесних людей залишилося поза бортом, а на посадах позоставалися люде меткі, проворні, що вміли знайти собі протекцію або приподобитись новому начальству, вдаючи з себе завзятих самостійників та шовіністів. А тимчасом урядовий апарат та сякий-такий лад і порядок по всіх галузях державного життя і господарства, з великими зусиллями заведені за попереднього уряду, руйнувалися й нищилися. Як то звичайно буває при всяких переворотах і розрухах, на верх життя вибивались і випливали не кращі люде, а гірші, які вміють припасуватись до всякого режиму і до всякого уряду. Так було перші часи й після гетьманського перевороту, але тоді були инші обставини, була зовнішня сила, яка залізною рукою тримала порядок; тому-то влада встигла зорганізуватись і наладити порядок у країні, — та й то було важко. Тепер же, коли всі деструкційні, ворохобні елєменти не знаходили собі ні опору, ні впину, нова влада, навіть, коли б вона й поставила собі головним завданням за всяку ціну завести лад і порядок, — ледви чи змогла б цього досягти. А їй доводилось думати не стільки про якісь організаційні завдання, скілько про реалізацію тих широких обіцянок, тих палких гасел, які були кинуті в маси, щоб привернути їх на свій бік на початку повстання. Ставши ж на цей шлях, доводилось поневолі ставати на похилу площу й котитись, котитись невідомо куди, — куди донесуть хвилі розбурханого моря. Верховна влада, здійснена в Директорії з пяти осіб, випадково зведених до купи, і з Ради Народніх Міністрів, опинилась игрaшкою в руках лівих партій, що почали боротись між собою за перевагу. Яко протилежність

„російській орієнтації“ попереднього правительства було проголошено твердий самостійницький і національний курс. Але цей курс переводився часами в таких формах, які лиш осмішували уряд і безпотрібно дратували населення, як наприклад наказ перемалювати в Київі всі вивіски в трьохденний термін з російської на українську мову.

Я вже тільки що казав, що серед українського громадянства запанувала якась „тяга“ за-кордон: хто тільки міг, старався записатись до якоїсь дипльоматичної місії й виїхати. Формувалось безконечне число дипльоматичних місій до всіх держав світа. Солідні українські діячі, особливо з кол ес-ерів, чия присутність особливо була би потрібна під такий час на місті (бо треба ж було комусь переводити на практиці проголошений національний курс), спішили на перебій розібрати між собою ріжні посольські посади й виїхати за-кордон з усім своїм родом. Можна було подумати, що вся „свідома Україна“ задумала виселитись в чужі землі. Хто не виїздив з місіями, той брав закордонний відпуск, щоб швидче опинитись поза межами рідного краю й подалі від „вдячного народу“. Це видовище масового „ісходу“ національної української інтеліґенції з одного боку сіяло серед звичайних обивателів міста паніку, а з другого — дуже дратувало: мовляв, заварили кашу, а самі тікають! До місій та комісій, що виїздили за-кордон, прилипала маса всякого випадкового елєменту, що немав нічого спільного ні з дипльоматією, ні з українською справою і який по приїзді за-кордон (першим етапом цього „переселення народів“ був Відень), почуваючи себе вже поза межами досягання і большевиків і своєї власної влади, давав волю свойому смаку й апетитам, так що до кращих отелів Відня, як мені потім переказували, перестали були якийсь час пускати до себе людей з українськими паспортами. Весь цей ісход української демократії за кордон та її перші кроки на закордоннім ґрунті дуже яскраво змалював В. Винниченко в III томі свого „Відродження нації“ під дуже ядовитою, але влучною назвою „Ґерґепа за кордоном“.

Виїзд цієї „Ґерґепи“ коштував українському державному скарбові великих грошей. І що цікаве: в той самий час як мілійони народніх грошей викидались на опоряження величезних місій (ніхто не завдавав собі питання: чи ж потрібні вони? Чи приймуть їх ті держави, куди їх висилали?), на формування отаманських загонів, які далі штабів не йшли, на всякі більше або менше екстравагантні затії, — от як виряження на державний кошт за кордон спеціяльної „Республиканської“ капелі, яка своїм співом мала зворушити серця европейської буржуазії й подвигнути її на визнання самостійної України; так ото в цей самий час на сторінках київської української преси друкувалася постійна

рубрика: „Куди дівались народні гроші?“ В цій рубриці друкувалися списки видатків, які робив гетьманський уряд на ріжні державні справи. Між иншим в цій рубриці фігурували два мілійона карбованців, які я з великими труднощами провів яко фонд для організації й утримання наших дипльоматичних місій у Франції, Англії та Америці, і з яких фактично не було ще витрачено й сотні тисяч, хоча робилися видатки з них ще й на инші місії. Можна було подумати, що це зразок якогось розтринькування державних грошей або-що? Тимчасом це був звичайний нормальний видаток, котрий коли й мусів би когось дивувати, то хіба скромністю своєї цифри. Взагалі тому, хто знав, як обережно, майже скупо вів свою господарку гетьманський уряд, як беріг кожну копійку, — тому читати ці рахунки було просто смішно. Одночасно з друкуванням списків витрачених грошей ішло по газетах цькування громадських діячів, які піддержували курс політики скинутого уряду. Перед в цьому цькуванні вела „Рада“, містячи статті під загальним заголовком „Під суд!“ Один день вона домагалась суду над М. Василенком, другий над В. Науменком, третій над Д. Григоровичем-Барським і т. д., добре тямлячи, що в умовах тодішнього моменту це був заклик не до суду, а хіба що до самосуду. Коли я при стрічі з А. Ніковським, автором цих статей, запитав його, на що він це робить, Ніковський відповів, що домаганням суду над певними особами він як раз і хоче забезпечити їх від прояву „народнього гніву“. Взагалі в ці дні люде неначе втратили всякий критерій для розріжнення того, що моральне, а що ні, і писали часом такі річи, яких самі б посоромились в звичайний час. Це витворювало надзвичайно важку, отруйну атмосферу, від якої, здавалося б, утік світ за очі, щоб не бачити й не чути нічого цього.

Я добре бачив, що при сучасному курсі української політики для мене нема місця, і що моя служба була б і неможлива і небажана. Та хоча б мене й кликали, я не міг би піти: просто не стало б на те духу. Одже я з перших днів свого повороту до Київа рішив одійти від усякої політики і занятись виключно літературною працею. Я засів вдома і почав писати. За короткий час встиг докінчити книжку про Костомарова, написав кілька популярних брошур, почав писати для „Нашого Минулого“ історію галицької руїни 1914—1917 років. Податись кудись з Київа я не мав куди, та й не дуже хотілось куди небудь виїздити. Після всього, що було пережито за останні два місяці, почувалась якась особлива духова і фізична втома. Хотілося забитись кудись у куток і сидіти тихо за літературною працею. Прийдуть большевики: що ж робити? Хай буде, що буде! Але доля судила инакше.

В середині січня 1919 року зайшов до мене проф. В. Біднов, який їхав до Камянця Подільського до недавно заснованого університета і предложив мені подати в міністерство народньої освіти прохання про призначення мене приват-доцентом до цього университета по катедрі історії України. Він казав, що камянецька професура дуже охоче бачила б мене в своїм гурті, але згідно статута перший склад професорів мав бути призначений. Ректором університета був проф. І. І. Огієнко, котрий тепер був одночасно й міністром освіти. Я послухався ради проф. Біднова: справді, виїхати на якийсь час з Київа до Камянця, де можна було б спокійно працювати, — це було б дуже непогано, хоч і жаль було кидати свою хату, свої книжки. Я пішов до Огієнка. Він стрів мене дуже привітно і за якусь годину справа була полагоджена. Моє призначення було підписане і за кілька часу я мав уже виїхати разом з гуртком професорів, що також їхали до Камянця. Я почав на швидку руку ладитись до виїзду, бо 22-го січня треба було вже вирушати: Огієнко обіцяв на цей день виклопотати для нас окремий вагон. Чомусь мені здавалося, що я вибираюсь з Київа ненадовго. Моя жінка залишалась у Київі, не бажаючи покидати Державний Драматичний Театр, заснований головно її ж заходами ще за Гетьмана. Я не передчував, що покидаю Київ надовго, може й назавжди...

LIBRARY
MAR
3
1938
UNIVERSITY OF TORONTO

Видання „Червоної Калини“

1. Календар „Червоної Калини“ на 1922 р. ..... (вичерпаний).
2. Календар „Червоної Калини“ на 1923 р. ..... (вичерпаний).
3. Юра Шкрумеляк: Поїзд Мерців, картини жертв і трудів УГА. 0.40
4. В. Софронів: Бо війна війною, нариси..... 0·20
5. Е. Яворовський: Серед куль і ґранат, збірка нарисів..... 0·20
6. „Сурма“, воєнний співаник ..... 1·67
7. С. Тобілевич (Карпенко-Кара): Рідні гості, спомини про Галичан 0·20
8. М. Капустянський, ґен.: Похід укр. армій на Київ і Одессу ч. I—II. 1·—
9. М. Капустянський ґен.: Похід укр. армій на Київ і Одессу (по приході Галичан аж до здобуття Києва) ч. III..... 1·25
10. За золотоверхий Київ ..... 0·25
11. Л. Лепкий: Сон Івасика, сц. карт. на 4 відслони з нотами ..... 0·25
12. Між Молотом а Ковалом, збірка спом..... 1·12
13. „Самохотник“ кишеневий календарик на 1924 р..... 0·50
14. Укр. Військо, діточі витинанки..... 0·25
15. Календар „Червоної Калини“ на 1924 р..... 2·50
16. Дм. Дорошенко: Про недавнє-минуле — ч. I. ..... 2·—
17. Дм. Дорошенко: „ „ „ — ч. II..... 1·75
18. Дм. Дорошенко: „ „ „ — ч. III..... 2·—

На складі видавництва:

М. Возняк: Українська Державність..... 0·25

Адреса Видавництва:

„Червона Калина“, Львів, вул. Руська ч.18/I.

Вийшов з друку! **Вийшов з друку!**

„ТАБОР“,

Воєнно-науковий журнал. Ч. 1.

під редакцією Ґенерального Штабу Ґенерал хорунжих: В. М. Куща, М. О. Капустянського і Проф. В. К. Прокоповича.

Зміст: І. М. Капустянський — Політика і стратеґія. В. Кущ — Дух чи матерія. В. Сігарів — Значіння мушкетного вогню. С. Дельвіґ — Піхотна гармата. С. Ряст — „Табор“. *** — Чому Німеччина капітулювала 10 листопада 1918 р. П. Шандрук — Бої Залізної дивізії, та ин. — II. Воєнна хроніка. — III. Бібліоґрафія.

Журнал можна набувати по адресі — Kalisz, Kolejowa 85, mieszk. p. Chorowskiego, P. Szandrukowi.

Ціна ч. 1 журнала 5 франків фр., або 10 корон чеських, або $^1/_2$ доляра.

JAN 12 1989

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

DK
508
.83
D6A32
1923
CH.3
C.1
ROBA